

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

TÁMOP-4.2.3-12/1/KONV-2012-0016

Tudománykommunikáció a Z generációnak

Projektvezető: Dr. Törőcsik Mária PTE KTK egyetemi tanár

A munkacsoport vezetője: Dr. Szijártó Zsolt PTE BTK egyetemi docens

A cigányság kommunikációs szokásai, médiahasználattal kapcsolatos attitűdjei és a „Z” generáció - tanulmány

Készítette:

Dr. Cserti Csapó Tibor, PTE BTK

Dr. Orsós Anna, PTE BTK

Dr. Varga Aranka, PTE BTK

Kiadó: Pécsi Tudományegyetem

ISBN 978-963-642-991-1

Pécs, 2013

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	2
2. A magyarországi cigányokról	4
3. A magyarországi cigány népesség etnikai tagolódása	8
4. A cigányság területi megoszlása	15
5. A cigányság településtípusok közötti megoszlása	16
6. A cigányság demográfiai meghatározói	18
6.1. Születési mutatók.....	18
6.2. Halálozási mutatók	25
6.3. Várható élettartam	27
6.4. A népesség előreszámítása	28
6.5. A korösszetétel alakulása.....	29
6.6. A nemek szerinti összetétel, nemi arányok alakulása.....	32
7. A cigány nyelvek.....	33
8. Cigány nyelvészeti és nyelvhasználati kutatások.....	35
8.1 A romani nyelvet érintő kutatásokról	35
8.2. A beás nyelvvel foglalkozó szociolingvisztikai kutatásokról.....	36
9. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés	40
10. A cigányság életkörülményei	43
10.1. Lakáshoz jutás, lakhatási integráció	43
10.2. Lakásviszonyok, lakhatás	45
10.3. Lakókörnyezet	46
10.4. Jövedelmi és vagyoni helyzet	47
11. Foglalkoztatottság, munkaerőpiaci integráció.....	56
12. A cigány népesség iskolázottsági, szakképzettségi helyzete	66
12.1. Cigány tanulók az általános iskolai oktatásban	72
12.2. A továbbtanulás jellegzetességei	73
13. Alapfogalmak és dilemmák az oktatáspolitikához.....	77
13.1. Az állam gondoskodásától a cigány osztályig.....	78
13.2. Rendszerváltástól az ezredfordulóig.....	79
13.3. Helyzetkép és oktatáspolitikai a XXI. században.....	82
13.4. Összegezés.....	86
14. Következtetések	87
Irodalomjegyzék.....	88

1. Bevezetés

Miután nincs ismeretünk olyan kutatásról, amely kimondottan a hazai cigány népcsoport médiahasználati szokásait, attitűdjeit vizsgálta volna, a témához csak úgy juthatunk közelebb, ha a nagy populáció egyes csoportjairól szerzett kutatási tapasztalatainkat vonatkoztatjuk a cigányok megfelelő rétegcsoporthajaira. Ehhez meg kell ismernünk a hazai népesség különböző szociológiai jellemzőkkel bíró, jól körvonalazható köreinek médiával kapcsolatos beállítódásait és fogyasztási szokásait, s azt feltételezzük, a hasonló társadalmi háttértényezőkkel leírható cigány csoportok valószínűleg hasonló fogyasztási mintákat követnek és megegyező attitűdöket képviselnek. Feltevésünk valószínűleg jogos, hiszen ezek a tényezők nem etnikus háttértől függő változók.

Milyenek tehát a cigányok? Milyen társadalmi mutatókkal jellemezhetőek? Alkotnak-e egy olyan jól körvonalazható csoportot, amely adottságait tekintve a magyar társadalom valamely rétegével megegyezik? Ezeket a kérdéseket kellene feltennünk, ha kitűzött célunk szerint a tanulmányban összegezni szeretnénk a cigány népcsoport jellemzőit. Nincs értelme azonban keresni a választ, hiszen számos kutató leírta már, mennyire nem egységes és mennyire nem körülírható az a népcsoport, akiket a közbeszédben csak *cigányoknak*, vagy politikailag korrektnek gondolva *romáknak* nevezünk. Differenciált csoportról van szó, eredetét, s ebből kifolyóan hagyományait, kultúráját, szokásait és nyelvét tekintve, de eltérnek a csoport egyes rétegeinek lakóhelyi, életmódbeli, életkörülménybeli, vagy anyagi kondíciói, s ennek megfelelően fogyasztói szokásai – legyen szó materiális, vagy szellemi javak fogyasztásáról – egészségügyi adottságai, iskolázottsági, munkaerőpiaci, vagy bármely más statisztikai mutatói.

Milyenek akkor a cigányok? A kérdésre lehet tudományos igényű választ adni, ha egy-egy tudományterület, vagy vizsgálati metszet oldaláról közelítjük a cigánynak minősített csoportot és vizsgáljuk megoszlási mintáikat az adott tudományterület, vagy kérdés szempontjából. Így feltárhatjuk az adott időpillanatban a különböző definíciók alapján cigánynak minősített egyének megoszlását pl. a demográfia oldaláról és megvizsgálhatjuk jellemző életkori csoportjaikat, nemi megoszlásukat, vagy a családok eloszlását gyermekeik száma alapján, ám ettől még nem fogjuk megtudni, milyenek is a cigányok a demográfia szerint, mert a cigány ember nem feltétlenül fiatal és sokgyerekes. Elemezhetjük foglalkoztatottsági mutatóikat a szociológia, vagy a közgazdaságtan ismervei szerint, de ettől még nem fogjuk megtudni,

milyenek a cigányok általában, mert nem feltétlenül munkanélküli, iskolázatlan és szakképzetlen minden cigány ember. Az imént felsorolt tudományos és statisztikai adatok persze tudjuk jól, igazak a cigánynak minősített hazai népcsoport egy jelentős részére, de ebben a vonatkozásban sem feltétlenül egyszerre és ugyanarra a körre jellemző ismérvek ezek. Lehet, hogy a cigányság jó része alacsonyán iskolázott, s e csoportban természetesen – ismerve az egyes statisztikai mutatók nagy társadalmi együttmozgásait – feltételezhetően sokan lesznek inaktívak, munkanélküliek, de a jobban képzettek közt is lesznek nem foglalkoztatott egyének, akik kiszorulnak a munkaerőpiacról. S minden csoportban lesznek jobb és rosszabb anyagi kondíciók közt élő, frekvenciáltabb, vagy éppen gettósodó körülmények közt élők, jobb, vagy rosszabb egészségügyi mutatókkal jellemezhető emberek – persze megint csak a szegényebbek általában rosszabb lakóhelyi viszonyok közt és egészségtelenebb módon élő párhuzamok erősebben kirajzolódó tendenciákat adnak, de a sok-sok – a cigányok jellemzésére alkalmas – mutató metszetei igen változatos és sokszínű csoportstruktúrát rajzolnak ki. De így lenne ez akkor is, ha meg akarnánk válaszolni, milyenek a többségi magyar társadalom tagjai.

Kutatásink alapján azonban kíséreljünk meg mégis képet alkotni különböző aspektusokból a vizsgálni kívánt csoportról és közben tegyük ezt úgy, hogy próbáljuk meg kötni a médiafogyasztási szokások témaköréhez, illetve ahhoz, hogy az adott társadalmi, szociológiai területnek milyen vonatkozásai lehetnek a médiakommunikációs attitűdök tekintetében.

2. A magyarországi cigányokról

A magyarországi cigányok létszámának megállapítására vonatkozóan a korábbi századokban több összeírás történt, azonban az adatok meglehetősen ellentmondásosak. Ennek köszönhető, hogy a népszámlálási statisztikákban is rendkívül hiányosan szerepelnek.

Létszámuk pontos meghatározása célul kitűzött vizsgálati irányunk szempontjából nem is igazán kardinális kérdés. Legfeljebb abból a szempontból lehet érdekes hozzátétőleges létszámuk, hogy ha médiahasználati szokásaikban jellegzetes csoportot alkotnak, akkor milyen nagyságrendű köre ez a magyar társadalomnak.

Mivel mind területi, mind társadalmi szempontból jelentős tömegeik perifériára szorultan élnek, nehezen elérhetőek, egyértelmű paraméterekkel nem is meghatározható, kik a cigányok. Többen, sokféle szempontrendszer alapján próbálták kategorizálni a cigány lét főbb jellemzőit, elfogadott és egységes definíció nem alakult ki.

Cigánynak lenni az évszázadok során meggyökeresedett különböző előítéletek miatt a társadalom egy része számára alacsony presztízsű dolognak számít. A cigányok többsége a többségi társadalomhoz tartozónak vallja magát, és rendszerint felveszi a befogadó állam nyelvét, illetve környezetét vallását, mert csak az országok egy részében tekintik őket nemzetiségnek, mások azonban anyaországgal nem rendelkezvén, az etnikai kisebbséghez sorolják magukat. Ez az egyik oka annak, hogy különösen nagy eltérések vannak mindenütt a világon a hivatalos népszámlálási és a tudományosan becsült adatok között.

Már 1971 után is sokakat meglepett, hogy, az országban élő cigány népesség nagy része mintegy kétharmada (71%) magyar anyanyelvű – tehát nyelvileg asszimilálódott. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy sem a magukat magyar anyanyelvűnek, sem pedig a magukat csak magyarul beszélőknek, azaz magyar egynyelvűnek valló beszélők nem tekinthetők társadalmilag, etnikailag homogén csoportnak.

A magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoporthoz tartoznak: a javarészt magyarul beszélő *romungrókhhoz* (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikus cigánynak mondják), a magyarul és romani nyelven egyaránt beszélő *oláh cigányokhoz*, valamint a magyarul és az archaikus román nyelven beszélő *beás cigányokhoz*. (ORSÓS–CSERTI, 2013)

A cigány népesség lélekszámának alakulása

Az első, egész Magyarország területére kiterjedő összeírásra, amely a cigány népesség jellemzőiről is szolgáltat átfogó adatokat 1782-ben került sor. Az akkori adatok szerint a lélekszámuk 43 738 fő volt a trianoni határok utáni területre vonatkoztatva. (BOGNÁR–GORDOS, 1995) Az 1873-ban belügyminisztériumi rendeletre végrehajtott összeírás adataiban a mai országterületre vonatkozólag 50 040 főt találunk, míg az 1893-ban lebonyolított településszintű, részletes cigányösszeírás 65 000 főt regisztrált a mai országhatárokon belül. Ez a teljes akkori országterületen összeírt cigányok 23,8 %-a volt. Értelemszerűen a korabeli összeírások még a vándorló cigány csoportok időszakának egy-egy időpillanatában ragadják ki az akkori népességszámot, tehát koránt sem biztos, hogy az összeírt népesség tartósan a jelen határok által közrezárt területen maradt. De a XIX. század végi állapotkor is (bár nagyobb részt a cigányság letelepedett életmódot folytatott) jelentős csoportok továbbra is vándoroltak, növelve ezen adatsorok esetlegességét. Ha azonban elfogadjuk az összeírások eredményeit, lassan növekvő népcsoport képe rajzolódik ki.

Sajnos a korábban ismertetett történelmi, politikai okokból nagy hiányosság van adatforrásaink folytonosságában. Újabb átfogó szociológiai mutatókkal csak a XX. század második feléből rendelkezünk.

A népszámlálások adatsorai azonban nem nyújtanak pontos képet a cigányság lélekszámáról, hiszen köztudott, hogy nem csak a cigány, de az összes többi nemzetiségi csoportunk esetében is messze elmaradnak az önbevallással felvett statisztikai adatok e kisebbségek becsült számához képest. Annak, hogy a nemzetiségi népesség nagy százalékban nem vállalja nemzetiségi kötődését, szinte mindegyik csoport esetében hasonló okai vannak: az elmúlt évszázadok történelme során elszenvedett sérelmek, üldöztetések (a cigányság esetében ez különösen fennállt minden korszakban), a szocializmus évtizedei alatt a pártállam elnyomó, asszimilatív nemzetiségi politikája, a természetes asszimiláció a vegyes házasságok, a különösen a fiatalabb korosztályok körében megfigyelhető nyelvvesztés, hagyományvesztés folyamata, az előregedő korszerkezet (ez a cigányságnál nem jellemző).

1. tábla: Magyarország nemzetiségi adatai

A cigány kisebbségre vonatkozó nemzetiségi adatok a népszámlálásokban (1949-2001)	
Év	Cigány nemzetiség
1949	37 598
1980	6 404
1990	142 683
2001	190 046
2011	308 957

Forrás: Budapest, KSH

A népszámlálási adatok a szociológusok felmérési eredményeitől jelentősen eltérnek. Ez minden nemzetiség esetében általánosan megfigyelhető jelenség. Tudjuk jól, hogy a bevallott nemzetiséget és anyanyelvet illetően változik az emberek álláspontja.

A Kemény István vezette szociológiai felmérés a magyarországi cigányok lélekszámát 1971-ben 320 000 főre becsülte, az 1990-es évek elején közel félmillióra tette, ma a magyar népesség 6-8 százalékát teszi ki a cigányság a szociológusok szerint.

2. tábla. Adatok a magyarországi cigányok lélekszámáról és anyanyelvéről

Év	Cigány nemzetiségűek száma	Anyanyelv (%-ban)			
		magyar	cigány	román	egyéb
1893	280 000	38	30	24	8
1971	270 000 – 370 000	71	21,2	7,6	0,2
1993	420 000 – 520 000	89,5	4,4	5,5	0,6
2003	520 000 – 650 000	39,8	32,8	11,5	15,9

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 1985, Kemény–Janky 1971, 1993,2003, KSH 1992.

Kemény István 1971-es becslése szerint 320 000 fő volt Magyarország cigány lakossága. Az 1990-es évek elején a létszámra vonatkozóan több forrásra is támaszkodhatunk. Ezek – bár különböző módszerekkel eltérő eredményre jutottak, hiszen eltérő módszereket alkalmaztak – 400 000 és félmillió közé teszik a cigány népesség nagyságát. Kemény István az 1993-1994-ben lebonyolított reprezentatív kutatás alapján 482 000 főre becsüli az 1994. évi

magyarországi cigányságot (ez az akkori össznépeség 4,7 %-a). Magyarország összlakossága 1971-ben 10352000, 1993-ban 10 310 000 fő volt. Tehát az 1971-es vizsgálathoz képest a cigány népeség növekedése 1993-ra 43%-os. A 2003-as kutatás adatai alapján felszorozott adat 540 800 fő lenne, azonban e vizsgálat csak 1%-os reprezentatív mintán került végrehajtásra, ezért nem lehet pontos a becslés.

A Művelődési és Közoktatási Minisztérium iskolastatisztikákkal alátámasztott becslése 450 000 főben (az összlakosság 4,4 %-a), a Központi Statisztikai Hivatal által készített ELAR jelentés 1993-ban 393 715 főben határozta meg létszámukat (e szerint a magyar lakosság 3,9 százaléka cigány életvitelű). Hasonló eredményre jutott ebben az évben egy Szelényi Iván és Donald Treiman vezette kutatás is: adataik szerint a 20 és 70 év között megkérdezettek 3,9%-át minősítették a kérdező biztosok cigánynak. (LADÁNYI, 1996) Ettől jelentősen eltérő eredményeket hozott különösen a Szonda Ipsos 1996-os kutatása, de a Magyar háztartáspanel 1992-es vizsgálata is: előbbi 6,6%-ra taksálja a romák arányát a 18 év feletti életkorú népeségben (LADÁNYI, 1997B), utóbbi 3,1%-ra a 16 év felettiéknél (SIK, 1995).

Pontos adatokkal tehát a mai napig nem rendelkezünk, a különböző találgatások, becslések az 500000-től egészen az irreálisnak tűnő 800000-es számig terjednek. Természetesen függ ez attól, ki és milyen céllal bocsátkozik becslésekbe, illetve milyen módszereket használ a létszám kiszámításának alapjául, kit tekint egyáltalán cigánynak.

3. A magyarországi cigány népesség etnikai tagolódása

A cigányság maga nem alkot etnikailag egységes népcsoportot. Kérdéses, hogy egyáltalán önálló, külön népnek tekinthető-e. Hiszen nép alatt olyan csoportot értünk, amely önálló nyelvvel, kultúrával, közös etnikai jegyekkel rendelkezik, melyek által megkülönböztethető szomszédaitól. Sok idő eltelt azóta, hogy a cigányság népnek volt nevezhető. Vándorlása, földrajzi elkülönülése miatt sokféle lett a századok során. (FRASER, 1996) Egyes csoportjaik más-más nyelvet használnak, eltérő történelmi múlttal, kulturális sajátosságokkal, tradíciókkal rendelkeznek.

Ha az életmódbeli sajátosságokat, a többségi társadalomhoz viszonyított eltéréseket – mint népképző elemet – vesszük alapul a definíció megalkotásakor, ismét csak bajban vagyunk, hiszen nem tudunk mit kezdeni a letelepedett, a többségi társadalomba integrálódott, vagy asszimilálódott cigány származású emberekkel.

Biológiai, genealógiai kritériumok használata a definíciónál szintén nem működhet, mert a cigány népesség erőteljesen kevert (ha elméleti úton feltesszük, hogy a házasságok 3%-a lett volna vegyes házasság a múltban, a mai cigány népesség vérében akkor is 60%-nyi nem cigány rész halmozódott volna fel az elmúlt századok során). (FRASER, 1996)

Magát a megkülönböztető nevet is a külvilág aggatta rájuk. A *cigány* elnevezés eredendően nem belső népelnevezés, ami mára kényszerűen elfogadott elnevezés lett, ha negatív élmények, balvélelmek társulnak is hozzá. Ám a csoportok saját használatra rendelkeznek önálló népelnevezéssel is, amellyel a többi cigány csoporttól is megkülönböztetik magukat (FRASER, 1996). A köznapi megítélés sem az anyanyelvi különbségtevést nem ismeri, sem pedig azt nem méltányolja, hogy a cigánynak nevezett csoportok között milyen lehatárolódási különbségek élnek és hatnak. (SZUHAY, 1997)

A XIX. században a képzőművészetek, az irodalom, a köznapi tudományosság, a publicisztika kétféle cigányképe határozta meg a többség társadalom tudatát – a többséghez, az uralkodó társadalmi-gazdasági rendhez való viszonyulás alapján. Az egyik kép a társadalom intézményeivel, csoportjaival együttműködő viszonyt kialakított, a szokásjoghoz, joghoz alkalmazkodni igyekvő, beilleszkedésre törekvő cigány képe – amely leginkább a muzsikus cigánnyal azonosítható. Az autonómiáját megőrizni igyekvő csoportok, akik a

társadalom intézményrendszeréből, a formális gazdaságból kimaradtak, a polgári normákkal, értékrenddel opponáló, csalásból, lopásból élő, kóborló parazita alakja a másik kép.

A század elején még elkülönülnek a köznapi beszédben is az egyes cigány csoportok, differenciáltabb cigánykép él a köztudatban – a magyar anyanyelvűt zenész, muzsikus, vagy magyar cigánynak nevezik, megkülönböztetve a vándorló oláh és román cigányok csoportjaitól. 1945 után egyre inkább összerosódik e kétpólusú cigánykép (negatív sztereotípiák). Az 1950-es években a központi politika céljainak megfelelően beilleszkedett, a beilleszkedés útjára lépett és beilleszkedni nem tudó, vagy nem akaró cigányokat különböztettek meg. Napjainkra a köztudatból teljesen kimosódott a század elején még megfigyelhető különbségtétel, jellemző a cigány csoportok gyakori összekeverése. Néha még a tudományos munkákban is zavar mutatható ki a tudományos elnevezések terén (pl. FRASER (1996) is oláh cigányoknak nevezi a Romániából a XIX. században érkezett csoportokat (vö: FRASER, 1996).

Regionálisan is megfigyelhetünk más-más elnevezéseket: például a Dunántúlon oláhnak a románul beszélő teknővájókat nevezte a köznyelv, s a tudományos irodalomban ma oláh cigányként ismert csoportra a kolompár elnevezést alkalmazzák. A beásoknak ez a köznyelvi oláh elnevezése esetenként még a szakirodalomba is beszivárogozik (pl. HEICZINGER, 1939), megkeverve ezzel a cigány csoportok osztályozási rendszerét. Észak-Magyarországon és az Alföldön a vándorlókat mondták sátorosoknak, vagy oláh cigányoknak.

Erdős Kamill a hazai cigányságról egy részletekben menő kategorizálási rendszert publikált. (ERDŐS, 1958)

A) cigány anyanyelvű
A1) ún. kárpáti cigány nyelvet beszélők
a) nógrád megyei
b) Budapest környéki (Páty, Csobánka, Pomáz, Pilisvörösvár, Zsámbék, Pesthidegkút, Budakalász) és dunántúli (Pécs, Mohács, Versend, Dunaszekcső)
c) kőszörűs és ringlispiles cigányok (az egész országban kóborló, magukat német, illetve vend cigánynak nevező csoport)
A2) oláh (vlax) cigány nyelvet beszélők
- Több törzs, azokon belül számtalan nemzetség alkotja.
- A törzsnév a foglalkozást jelzi, a nemzetségnev az ős, apa, vagy valamely kimagasló előd nevéből (esetleg csúfnévből), helységnevéből ered.
- Törzseik:

Lovari	lókereskedők, lókupecsek
Posot'ari	zsebtolvajok
Kherari	alkalmi munkások, házzal bírók
Colari	szőnyegkereskedők
Kelderari	rézművesek, üstfoltozók
Cerhari	sátorosok
Mašari	halászok
Bugari	dögösök
Curari	késesek
Drizar	rablók
Gurvar (fodozovo)	tepsikészítő, edényfoldozó

B) nem cigány anyanyelvű

B1) magyar anyanyelvűek

- Romungro, rumungro néven ismert csoport - kárpáti és oláh cigányok leszármazottai, akiket – valószínűleg a könnyebb asszimiláció reményében nem tanítottak meg a cigány nyelvre.

a) zenészek (úri réteg)

b) vályogvetők, kosárfonók, alkalmi munkások (szegény réteg)

B2) román anyanyelvűek

1) román cigányok (Elek, Méhkerék, Békés megye községeiben)

2) teknővájó cigányok

a) Tiszaháti – főleg a Nyírségben, anyanyelvüket lassan elfelejtik

b) "Füstös" – átmenet – (Füzesabony, Békéscsaba, Tiszafüred)

c) "Dunás" – Dunántúlon

A tudomány által oláh cigánynak nevezettek magukat rom-nak, romának mondják. A román nyelv archaikus nyelvjárását beszélő cigányok magukat inkább beásnak hívják.

Az 1980-as évek végétől megfigyelhető a jelenség, hogy a tudományos nyelvben, publicisztikában a cigány szó pejoratív köznyelvi jelentésárnyalata miatt egységesen a *roma* kifejezést kezdik el használni, ám a cigányság bizonyos rétegei – pl. a muzsikások, beások – tiltakoznak ellene.

A cigányság csoportjai között erős elkülönülési tendenciák figyelhetők meg. Ezek egyik formája a három fő csoport közti merev házassági – endogám – szokásrend, mely estenként

az al csoportokra is kiterjedhet. (SZUHAY, 1997A) Az elkülönülés másik vetülete a térbeli elkülönülés – nem keverednek, a települések más részén telepednek le, ha egy telep van, azon belül is elválnak területileg. Megfigyelhető ez az elhatárolódás például a munkaszervezeti formákban is – a múlt rendszerben is külön brigádban dolgoztak, a munkásszállásokon külön szobákban laktak, még a büntetés végrehajtási intézetekben is megfigyelték a jelenséget.

Nyelvi szinten is tükröződik ez az elkülönítés: az oláh cigányoknál a "mi csoport" tagjai a romák, a szemben állókat gádzsóknak nevezik (közülük a parasztok a falusiak, a velük ellenséges érzületűek; az úri emberek a velük szolidaritást mutatók), köztes kategóriaként jelennek meg a nyelvhasználatban a romungrók. A cigány anyanyelvű csoportoknál a hagyományos foglalkozásstruktúra megszűnése után az egységesülési folyamat jele, hogy más törzshöz tartozókkal közösen a lovári elnevezést használják magukra.

A magyar cigányoknál a "mi" a muzsikusokat jelöli, az oláh cigányok és a nem cigányok a gádzsók. A magyar cigányok muzsikusként definiálják magukat a felmenők zenélésétől függetlenül.

A cigány csoportok közötti rivalizálás is kimutatható, akár napjaink cigány közéleti eseményeit, a roma politikai színteret megfigyelve.

Az 1893-as cigányösszeírás a nemzetiségi megoszlásra vonatkozóan is tartalmaz adatokat.

3. tábla: A cigányok anyanyelve a letelepedettség eltérő foka szerint az 1893-as cigányösszeírás adatai alapján

Anyanyelv	Letelepedettekből	Huzamosan egy helyben tartózkodókból	Vándorcigányokból	Összes cigányból
Cigány	28,72	29,84	62,12	29,97
Magyar	38,69	38,71	22,53	38,10
Román	28,84	24,90	12,15	24,39
Egyéb	7,75	6,55	3,20	7,54
Cigányul nem tud	53,82	51,06	13,01	52,18

Forrás: Pomogyi, 1997

A letelepedettek közt legnagyobb arányban a magyar cigányokat találjuk, ami a már a XIX. század végén jellemző társadalmi integrációt mutatja, ezzel szemben a legkevésbé integrált csoport volt az összeírás idején a cigány/roma nyelvet beszélő oláh cigányság.

Ma Magyarországon a cigányságon belül legnagyobb számban, mintegy 2/3-os arányban az úgynevezett romungró cigányokat találjuk (a fenti táblázatban magyar anyanyelvüként utaltunk rájuk), akik legkorábban, a XIV. század környékén érkeztek Magyarország területére, az asszimiláció során nyelvüket csaknem teljesen elvesztették, magyarul beszélnek. További népes csoportja hazai cigányságunknak (kb. 1/4) az úgynevezett oláh cigányok (a köznyelvben őket hívják kolompár cigányoknak). Ez a csoport alkotja a cigányság ősi rétegét, nyelvük a sokféle nyelvjárásban, de Európában mindenütt beszélt, Észak-India, Afganisztán, Pakisztán területén elterjedt dard nyelvcsoporttal rokonságot mutató lovári nyelv (ezért a fenti táblázatban cigány anyanyelvű csoportként szerepeltek). Azonban e népcsoporton belül is további rétegeket lehet megkülönböztetni, melyek főleg a foglalkozás szerint különültek el egymástól. Így pl. vannak lovárik, akik lókereskedéssel foglalkoztak, colárik, akik szőnyegkereskedést folytattak, stb. (ld. ERDŐS, 1958)

Magyarországon jóval kisebb számban élnek a beás cigányok 8%, (DIÓSI, 1989), akik a bevezetőben már említett okok miatt későn, a XVIII–XIX. század során szivárogtak be az ország területére a mai Románia területéről, de jellemzően a Délvidék felől. A román nyelvi közeggel való hosszú idejű érintkezés következtében nyelvük teljesen elrománosodott, s annak archaikus változatát őrzik máig (fenti táblázatban román cigányok), hozták magukkal, de a délszláv területen való tartózkodást ezen eredetű családnevek megjelenése is jelzi. A beás szó etimológiáját illetően is kétféle feltételezés létezik. A korábbi szerint (PAPP, 1982) a szó a „*bányász*” jelentésű, ami a román tájnyelvi '*băias*' szóból származik, és utal a beások múltban végzett aranyosó és ércbányász tevékenységeire. A második feltételezés alapján (TÁLOS 2002) a beás szó a „*teknős*” jelentéssel hozható kapcsolatba, hisz ez a népcsoport Magyarországra érkezésekor teknővájással, fakanál és egyéb háztartási faáru készítésével foglalkozott.

Elenyésző csoportot alkotnak még a szintik, akik nyugat felől visszatelepülve egy németes változatú cigány nyelvet őriznek. (TÁLOS, 1998)

A Kemény István féle vizsgálatok adatai az egyes cigány nyelvet beszélők megoszlására, illetve azok változására nézve a következőket mutatják:

4. tábla: A cigányok anyanyelv szerinti megoszlása és annak változásai
(a cigány népesség %-ában)

	1893 ¹	1893 – jelenlegi országterületen²	1971³	1993⁴	1993 - kétnyelvű ⁵	2003⁶
Magyar	38	79,5	71	89,5		86,9
Cigány (oláh)	30	10,0	21,2	4,4	11,1	7,7
Román (beás)	24	4,5	7,6	5,5	11,3	4,6
Egyéb	8	6,0	0,2	0,6		0,8

Az 1893. évi megoszlási adatok átalakultak 1971-re, jelentősen növekedett a cigány anyanyelvű és beás csoport részesedése. Ezt Keményék a XIX. század végén, a XX. század első felében zajló bevándorlással magyarázzák, mert elsősorban e nyelveket beszélő közösségek érkeztek az országterületre. Az ezt követő évtizedekben nagyméretű nyelvcserre bekövetkezésére utalnak az adatok. Az oláh cigányok aránya lecsökken 21,2%-ról 4,4 %-ra, a beásoké 7,6%-ról 5,5 %-ra. Azonban az anyanyelvet váltó cigányok többsége kétnyelvű maradt továbbra is (ld. táblázat 6. oszlopa!), s a magyar mellett a cigány nyelvet is használta a cigányok 11,1 %-a, a beást a magyar mellett 11,3 %-uk. Ezekkel együtt 1993-ra a cigányul beszélők közössége 15,5 %-ot, a beást használók csoportja 16,8 %-ot tesz ki, így a csak magyarul beszélők aránya 77 %-ra apad a számok tükrében. A nyelvhasználat azonban nem jelenti egzakt módon a csoporthoz tartozást. A fentiekben közölt százalékos megoszlási adatokhoz is hozzá kell tennünk, hogy e számok inkább arra utalnak, a magyarországi cigányok közül hányan tartoznak az egyes nyelvi csoportokhoz, inkább az ősök által használt nyelvet tükrözik. A mai cigányságon belül jóval alacsonyabb – különösen a fiatalabb generációkban – az eredeti nyelvén ma is beszélők aránya. Ezért nem mondhatjuk, hogy 1993-ban 77%, vagy 2003-ban 86,9% lenne a romungrók részesedése.

¹ Magyar Országos Statisztikai Hivatal adatai, 1895.

² Magyar Országos Statisztikai Hivatal adatai, 1895.

³ Kemény – Janky – Lengyel, 2004.

⁴ Kemény – Janky – Lengyel, 2004.

⁵ Kemény – Janky – Lengyel, 2004.

⁶ Kemény – Janky – Lengyel, 2004.

A fentiekkel ellentétben a Dél–Dunántúlon, így Somogy megyében is, egészen eltérő etnikai összetétellel találkozhatunk. Ebben a régióban hagyományosan a beás cigányok telepedtek meg, ők alkotják a legmasszívabb csoportot, s a cigányság egyéb elemei csak kis számban vannak jelen. A Dél-Dunántúlon a beás cigányok aránya 80% körül mozog, még ennél is magasabb Somogy megyében, ahol 96-97 %-ban ez a csoport telepedett meg. 1971-ben a Dél-Dunántúl területén az oláh cigányok aránya mintegy egyötöd volt.

5. tábla: A cigányok megoszlása az első anyanyelv szerint régióként

	Budapesti iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Magyar	84,2	90,8	90,7	98,2	68,4	56,2	86,9
Oláh cigány	11,7	7,0	7,9	0,3	12,6	34,6	7,7
Beás	3,3	2,0	0,2	1,3	16,4	8,6	4,6
Egyéb	0,8	0,2	1,2	0,2	2,7	0,5	0,8

Forrás: Kemény – Janky – Lengyel, 2004

6. tábla: A cigányok megoszlása a beszélt nyelv szerint régióként

	Budapesti iparvidék	Kelet	Alföld	Észak	Dunántúl	Nyugat	Együtt
Csak magyar	64,9	80,9	77,8	94,8	45,5	27,7	74,2
Oláh cigány	23,9	15,1	19,9	1,7	21,4	61,3	15,4
Beás	5,2	2,2	0,8	2,0	26,7	9,2	7,1
Egyéb	6,0	1,7	1,5	1,6	6,5	1,7	3,3

Forrás: Kemény – Janky – Lengyel, 2004

Médiahasználati szokásaikat tekintve valószínűsíthető, hogy a cigányság alcsoportjai közt nem tapasztalható nagy különbség. A nyelvi asszimiláció, a hivatalos magyar nyelv használata az amúgy hagyományosan romani, vagy beás nyelvű csoporton belül is olyan erős, hogy a magyar nyelvű sajtó, elektronikus média, vagy egyéb kommunikációs csatornák használata teljesen természetes, s nem is mutatkozik különösebb igény (legalábbis összecsoport szinten) az anyanyelvi anyagokra, médiumokra, információforrásokra. (Természetesen ez fontos a nyelvész, szakmai, értelmiségi szűk körben.)

4. A cigányság területi megoszlása

A cigány népesség területi elhelyezkedése igen jelentősen eltér az ország népességétől. Míg a cigányság bármely csoportjának kevesebb, mint 10 százaléka lakik a fővárosban, szemben a népesség 20 százalékaival, addig a községekben lakik a cigányság 58–64 százaléka, szemben az országos 38 százalékkal” (HABLICSEK, 1999).

Az 1971-es kutatás adataihoz képest nagymértékben csökkent a telepen élők száma: 1971-ben a cigányok 65 százaléka, 1994-ben már csak 13,7 százalékuk élt elkülönült telepeken. Ez több tényezőnek köszönhető. A hetvenes évek közepétől az életszínvonal emelkedése, a cigányok foglalkoztatási helyzetének általános javulása sokat segített a nyomászto lakáshelyzetben, de nagy szerepet játszottak a hatvanas években kezdődő telep-felszámolási programok és a hozzájuk kapcsolódó kedvezményes hitellehetőségek is, függetlenül ezen adminisztratív intézkedések egyéb káros hatásaitól.

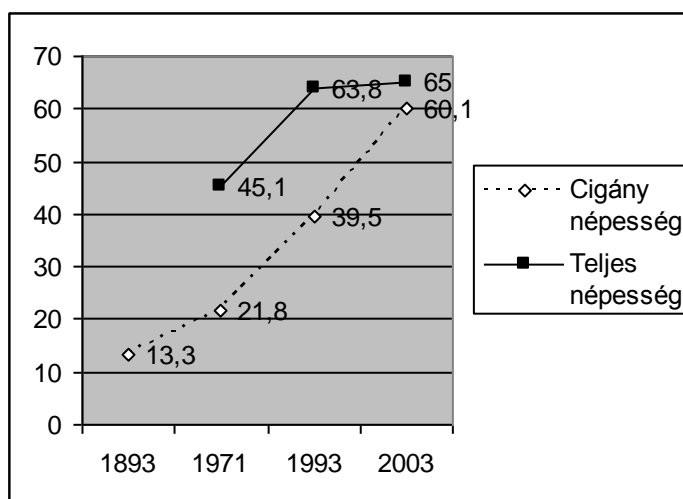
A magyarországi három cigány csoport /beás, oláh cigány, romungró/ területi elhelyezkedése meglehetősen egyenlőtlen eloszlásban található. A beás cigányok döntő többsége a dél-dunántúli megyékben lakik; ebben a régióban arányuk megközelíti a teljes cigány népesség 30 százalékát, a régió két megyéjében, Baranya és Somogy megyékben pedig a cigányok többségét képezik. Más régiókban beásul beszélő cigányok csak jelentéktelen számban fordulnak elő.

A magyar és a romani nyelvet beszélő cigányok eloszlása egyenletesebb. Magyar anyanyelvű cigányok teszik ki a legtöbb régióban a cigányok háromnegyed részét; egyedül a dél-dunántúli régióban süllyed arányuk 50 százalék alá. A romani nyelvjárásait beszélő cigányok aránya valamennyi régióban 20-25 százalék.

5. A cigányság településtípusok közötti megoszlása

Az 1893-as összeírás szerint a cigány népesség 13,3 %-a élt városokban, 86,7% falusi lakos volt. 1900-ban a mai országterületen élő népesség körében a városokban élők aránya 31,9 % volt. (FARKAS J., 1996)Az előzőekben ismertetett történelmi, gazdasági folyamatok nyomán nem csak a területi elrendeződésben következtek be változások, de a városlakó cigányok aránya is fokozatosan nőtt. A cigány népesség városokba irányuló migrációjának legfőbb indukálói a szocialista időszak iparosítási, urbanizációs jelenségei, a telepek felszámolására irányuló kísérletek voltak (ez utóbbiak ugyan a telepek problémáját nem oldották meg, de a cigányság nagy csoportjainak a városok felé való lökésével azok külvárosi, s a belvárosok lerobbantabb kerületeiben a slumosodás folyamatát indukálták). Ugyanakkor sokan költözés nélkül is városiakká váltak a folyamatosan történő városná nyilvánítások révén. Az arányok így a következőképpen módosultak: Az 1971-es Kemény-féle vizsgálat adatai már 21,8%-os városi cigányságról számolnak be (a teljes magyarországi népesség 45,1%-os urbanizációs szintje mellett), ebből 7,9% élt Budapesten, 13,9% a többi városban. Az 1986-os évben ez az érték már 41,1 % városi, 58,9 % falusi lakost mutatott. Az arány azonban még mindig elmaradt az akkori átlag magyarországi urbanizációs szinttől (58,9 % városi lakos). Keményék 1993-ban 39,5%-ra becsülték a cigányság városlakó részét (Budapesten 9,1%, egyéb városokban 30,4%), a teljes népességben 63,8% városi arány. A 2003-as vizsgálatkor pedig 65%-os teljes urbanizációs mutató mellett a cigányság körében 60,1%-os városi népséget becsültek (Budapesten 10,4%, a többi városban 49,7%).

1. ábra: A városi népesség arányainak változása
(1893. évi cigányösszeírás, Kemény – Janky – Lengyel adatai alapján)

Ez utóbbi adat azonban, amely a két utóbbi Kemény-féle adatfelvétel között eltelt tíz esztendőben ilyen erőteljes városokba áramlást jelez, szerintünk nem pontos, tíz év alatt nem fordulhatott teljesen visszajára a cigányságra évszázadokon át jellemző falvakhoz kötődés. Ezért amikor az ország összlakosságának 64,5%-a városokban él (2001), elmondhatjuk, hogy a cigány népességnél pont fordítottak az arányok, s körülbelül ugyanekkor a falvakban lakók nagyságrendje. Ugyanekkor a Dél-Dunántúl urbanizációs szintje 55,8%, a városlakók aránya Baranyában 63,5%, Somogyban 47,9% és Tolnában 54,0% volt. (KSH 2001)

7. tábla: A teljes népesség és a romák település típusok közötti eloszlása

	Teljes népesség (%)	Romák (%)
Budapesten	19,5	9,1
Vidéki városokban	42,5	30,4
Községekben	38,0	60,5
2000 fő alatti településeken	16,8	40,0
1000 fő alatti településeken	7,8	20,0
Ebből: Dél-Dunántúl aprófalvaiban	20,9	52,5
Északi régió aprófalvaiban	12,1	22,9
Keleti régió aprófalvaiban	5,2	16,2

Forrás: Havas G. 1999b

Még jelentősebb különbségeket fedezhetünk fel ha a roma népesség és a nem roma népesség település típusok közötti eloszlási arányait a legkisebb településekre vonatkozóan külön is szemügyre vesszük. A 2000 fő alatti lélekszámú településeken a teljes népességnek csak 16,8%-a, a romáknak viszont 40 %-a él, míg az 1000 fő alatti lélekszámú aprófalvakban az arányok a teljes népességre nézve 7,8%, a cigányoknál 20%. A jellegzetesen aprófalvas régiókban (Észak-Magyarország, Dél-Dunántúl, és a keleti régió, ahol csak Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található nagyobb számban 1000 fő alatti lélekszámú falvak) még magasabb az aprófalvakban élők aránya. (HAVAS, 1999B) A cigányság tehát az országnak jellegzetesen inkább a rurális térségekhez kötődő népcsoportja.

Hagyományos településterületeiken ma is az országos átlagnál alacsonyabb a városlakó cigányok aránya (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 15,3%, Heves megyében 15,5%, Baranya megyében 26,4%, ami jelzi azt is, hogy a szülőhelyüket elhagyó cigányok a múltban általában a megyéjükön kívül eső nagyvárosokat és ipari koncentrációkat választották lakhelyüknek. (KOC SIS – KOVÁCS, 1999)

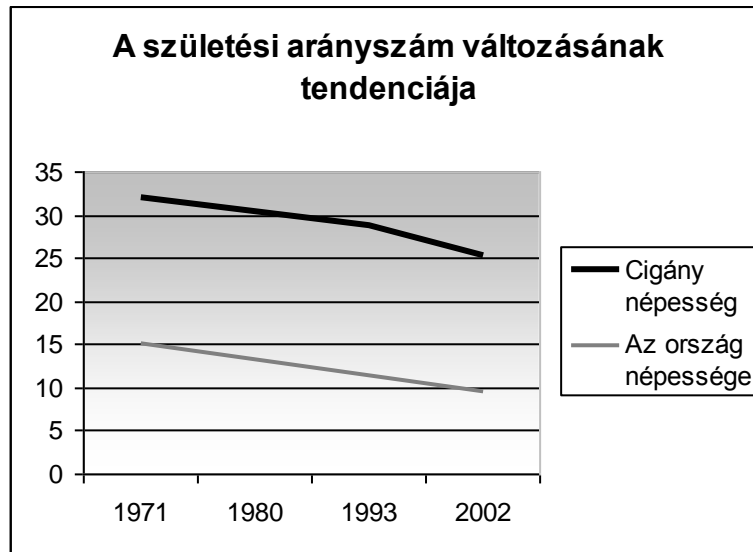
6. A cigányság demográfiai meghatározói

6.1. Születési mutatók

A második világháború után a háborús vérvesztéséget követő természetes demográfiai folyamatok arra utalnak, hogy a diszkrimináció megszűnésével és az életkörülmények javulásával összhangban egy lassan csillapodó demográfiai forradalom zajlott le a hazai cigányságon belül. A mai államterület cigány lakosságának száma az elmúlt évszázadban több mint hétszeresére nőtt, s ez egyértelműen a második világháborút követő évtizedek rendkívül magas születési arányával és egyre csökkenő csecsemőhalandóságával magyarázható (KOC SIS – KOVÁCS,1999).

Kemény István 1971-es adatai szerint az ezer lakosra jutó születési arányszám a cigányoknál 32 ‰, az össznépességben 15‰. E mutató 1993-ban 28,7‰ a cigány népességben, illetve 11,3‰ az ország egészét tekintve. Némileg csökkenő tendenciát jelez tehát a cigányság mutatója (20 év alatt 3,3‰-nyit), ugyanakkor ezen időszakban a teljes népesség születési adataiban valamivel nagyobb a változás (-3,7‰). 2002-ben a hivatkozott kutatás 25,3‰-es születési arányszámot rögzített a cigány népességben (tehát tovább csökkent a mutató, most szűk 10 esztendő alatt -3,4‰ a változás), ebben a periódusban az adat az ország népességére nézve 1,8‰-kel csökkent, a 2002. évi mutató ugyanis 9,5‰ volt a KSH adatai alapján. Az ország népességében tehát a tendencia tartós, tulajdonképpen változatlan intenzitással folytatódott a születési arányszám csökkenése. A változás ütemét az időszakok hosszához arányosítva azonban azt jelzi, hogy a cigány mintában a folyamat felgyorsult.

2. ábra: A születési arányszám változásának tendenciája

Magyarországon az élveszületések száma 1993-ban 116 ezer volt, ebből a Kemény-féle felmérés szerint 13 ezer volt cigány származású, a teljes magyarországi gyermekszám 11%-a. A 2002-ben született cigány gyermekek számát 15 ezer körülire becsülték Keményék, ez már kb. 15%-os arányt jelent (a KSH népmozgalmi adata az élveszületések számára vonatkozóan 2002-ben ugyanis 96 804 fő). Jelzik az adatok, hogy míg az ország népessége ebben az időszakban évről-évre csökken (a magyarországi népességet 1980 óta a születések számának folyamatos csökkenése jellemzi), a cigány csoportban növekvő gyermekszámokat figyelhetünk meg (1993-tól 2002-ig kb. 15%-os növekedés a született cigány gyermekek éves számában), s az egyes években megszületett gyermekeknek ezért mind nagyobb hányadát adja a cigány közösség, a fiatalabb korosztályokban egyre magasabbá válik a cigányok részesedése. A cigány populáció a szocialista időszak évtizedeiben a korábban már említett demográfiai forradalmon átesve emelkedő születési arányokat mutatott. Miután azonban egyre nagyobb számú cigány populációt vizsgálunk, egyre növekvő népességre vonatkoztatjuk a növekvő gyermekszámot, nem mond ellent fenti megállapításunknak az az állítás, hogy a gyermekvállalási jellegzetességek valamennyire csökkenő intenzitással jellemzik a cigány népességet napjainkban is. A csökkenő intenzitás a gyermekvállalási kedv valamelyest mérséklődő tendenciájában mutatkozik meg. Ezt más kutatások is megerősítik.

Neményi Mária 1997-ben végzett kutatást „Terhesség – szülés – gyermekgondozás – cigány anyák és az egészségügy kapcsolatrendszerében” címmel a három legjelentősebb

magyarországi cigány etnikai csoport körében. Bár a minta eléggé kicsi volt - 80 fiatal roma nővel készítettek interjút –, adatai közül néhány számunkra is érdekes lehet.

A cigányság gyermekvállalási szokásainak lassú változását támasztják alá a kutatócsoport vizsgálatai is. A mai szülőképes korban lévő korosztályt a szülői generáció termékenységéhez viszonyítva a válaszadók gyermekvállalási szokásai radikális változást mutattak, átlagosan mintegy felére csökkentve a családonkénti átlagos gyermekszámot. (NEMÉNYI, 1999) Lehetséges, hogy itt, a XX. század vége felé ragadhatjuk meg azokat a tendenciákat, amelyek a cigányság demográfiai viselkedésének átalakulását jelzik, utalva talán arra, hogy bár a magyar társadalomhoz képest jelentős késéssel, de e népcsoport is halad előre modern demográfiai viselkedés, a csökkenő gyermekszámok és az előregedő társadalom irányába.

A kutató megfigyelései azt mutatják, hogy a romungrók között tolódott ki leginkább az első gyermek vállalásának időpontja, s itt a legalacsonyabb a családonkénti gyerekszám is, míg a beások vállalták legkorábban első gyermeküket. (NEMÉNYI, 1999) A romungró adatok talán arra engednek következtetni, hogy e népcsoport közelebb áll az osztársadalom szokásrendszeréhez, normáihoz, a leginkább integrálódott csoportja a hazai cigányságnak. A fenti mutatókat azért tartottuk fontosnak kiemelni, hiszen jól látszik, mekkora különbségek vannak az egyes cigány csoportok termékenységi jellemzői között. Értelemszerűen az országnak azokban a térségeiben, ahol zömmel beás, vagy oláh cigányok élnek egészen másféle népesség változásokkal és azok gazdasági következményeivel kell a jövőben szembenézni, mint az inkább romungrók lakta területeken.

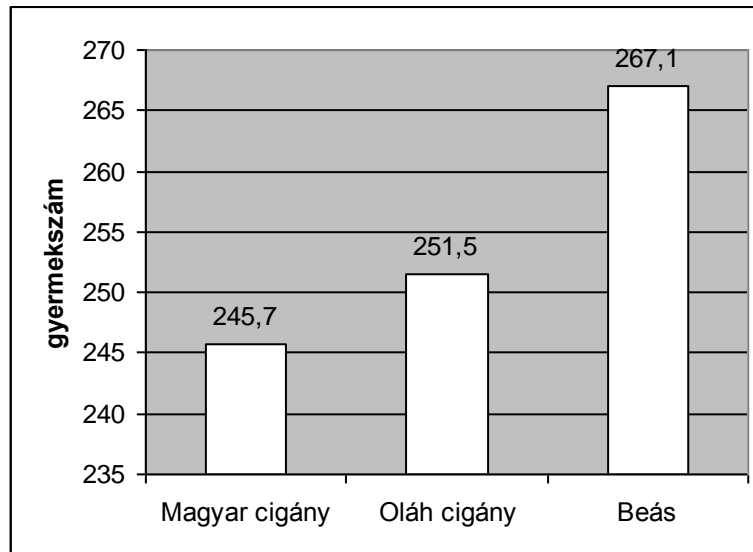
8. tábla: A testvérszám és a gyermekszám alakulása a nők körében
a három magyarországi cigány csoportban

	Beás cigányok	Oláh cigányok	Romungrók
Testvérszám átlaga	6,0	6,3	5,8
Gyermekszám átlaga	3,1	3,1	2,4

Forrás: Neményi, 1999

A cigány csoportok közötti eltéréseket a Kemény-féle kutatócsoport eredményei is alátámasztják.

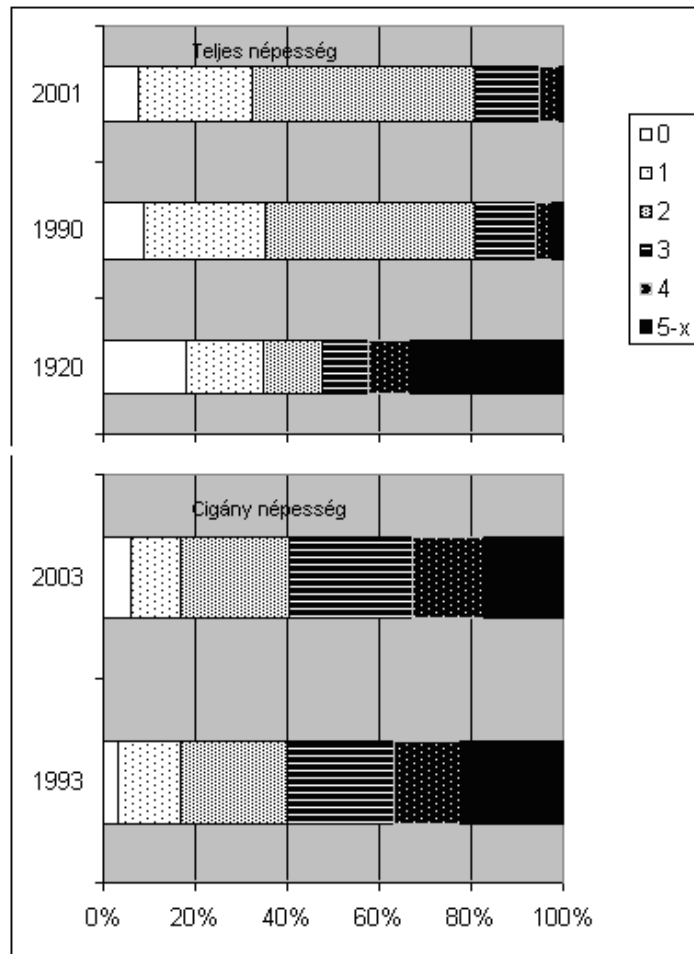
3. ábra: Száz 15 éves és idősebb nő gyermekeinek a száma a cigány csoportokban

Forrás: Kemény–Janky–Lengyel, 2004

Az 1990. évi népszámlálás adatai szerint a magukat cigány nemzetiségűnek valló nők átlagos gyermekszáma 100 házas (15 éves és annál idősebb) nőre vetítve 358 volt. (MÉSZÁROS-FÓTI, 1990) Hasonlít az adat az 1920-as népszámlálás országos mutatójához (100 házas nőre 362 gyermek). (KEMÉNY–JANKY–LENGYEL, 2004) A változás a cigány népességnél ismét megfigyelhető, hiszen a Kemény-féle 2003-as kutatás már csak 321 gyermeket rögzített 100 házas, 15 év feletti nőre vetítve. A teljes népesség mutatói azonban ekkor már nagyon alacsonyak (2004-ben 128).

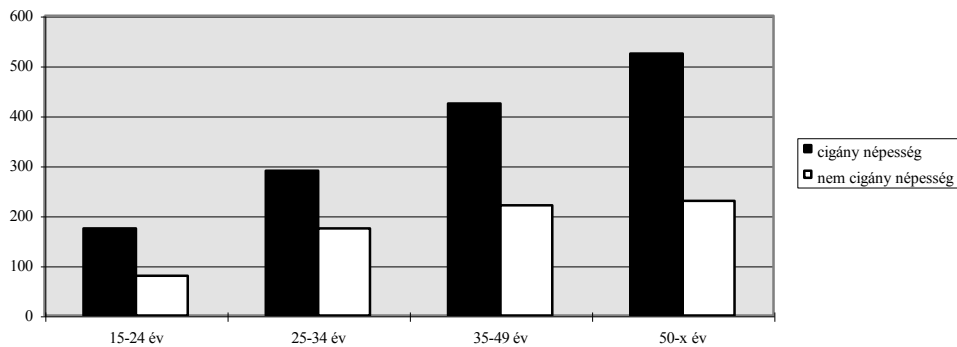
4. ábra: A házas nők megoszlása élve született gyermekeik száma alapján

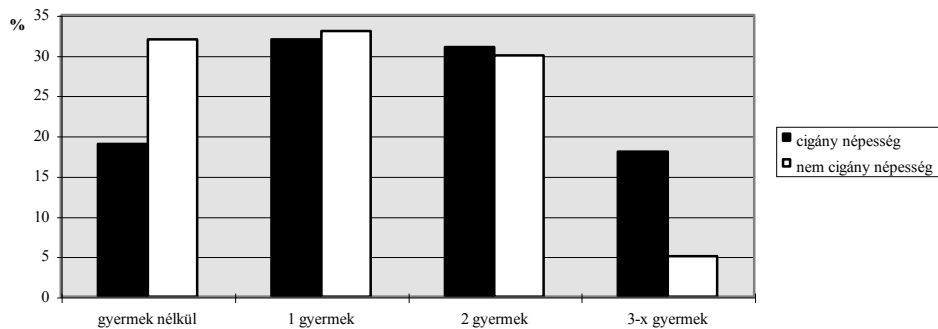
Forrás: népszámlálási adatok, Kemény–Janky–Lengyel, 2004

Hasonló eltéréseket tükröznek HOÓZ István (1992) baranyai vizsgálatai is, mely szerint 100 házas nőre eső gyermekek átlagos száma a cigányok esetében 327, míg a nem cigány populáció esetében 212. Hoóz szerint a 15-19 éves korosztályba tartozó cigány nők termékenysége négyszerese a nem cigány népességben regisztrált termékenységi mutatóknak, ami az eltérő házasságkötési, gyermekvállalási szokásokban gyökerezik. Ez a különbség a két vizsgált csoport között a 20-35 éves korcsoportban csökken, hiszen a nem cigány származású nők zömében ekkor vállalnak gyermeket, a 35 év felettiéknél azonban ismét nő a különbség, ami azt mutatja, hogy a cigányok esetében kitolódik a gyermekvállalás kora.

5. ábra: A 15 éves, vagy idősebb házas nőkre jutó élveszületett gyermekek száma
(100 főre vetítve)(1990.)⁷

6. ábra: A családok a gyermekek száma szerint (1993.)⁸

Okok, összefüggések: A magas gyermekszámot a cigány népességnél magyarázhatjuk tradicionális, kulturális különbségekkel. A hagyományőrző roma közösségekben a magas családonkénti gyermekszám a természetes, míg a nem tradicionális életmódot folytató közösségekben alacsonyabb gyermekszám a tervezett. A hagyományőrző családokban a fogamzásgátlás, vagy az abortusz az elfogadott közösségi normák felrúgását jelenti. Ám nemcsak a hagyományőrzés, hanem a tudatlanság is akadályozhatja az egészségügyi felvilágosító, családtervezésre összpontosító tevékenységét.

Neményi Mária 1997-ben fiatal terhes, vagy kisgyermekes cigány nők és az ellátásukra szakosodott egészségügyi intézmények dolgozói körében folytatott kutatást. Ennek adatai szerint a válaszadó cigány nők 52%-a soha nem használt semmifajta fogamzásgátlót. Itt is jelentős eltérés van az egyes cigány népcsoportok viselkedési mintáiban. A romungrók az átlagnak megfelelő fogamzásgátlási szokásokkal rendelkeztek, 52%-uk élt már a védekezés

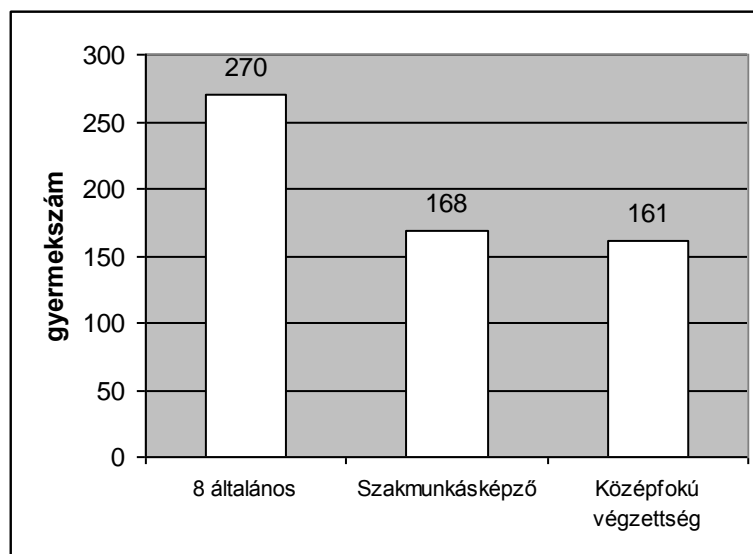
⁷ KSH 1990. évi népszámlálás adatai alapján

⁸ A cigányság helyzete, életkörülményei. KSH 1994.

valamilyen eszközeivel. A két hagyományosabb roma közösségben a fogamzásgátlás kevésbé elterjedt, a beások 63%-a soha nem élt semmilyen fogamzásgátló eszközzel, míg az oláh cigányok 56%-a nem védekezett még a terhesség bekövetkezése ellen. (NEMÉNYI, 1998)

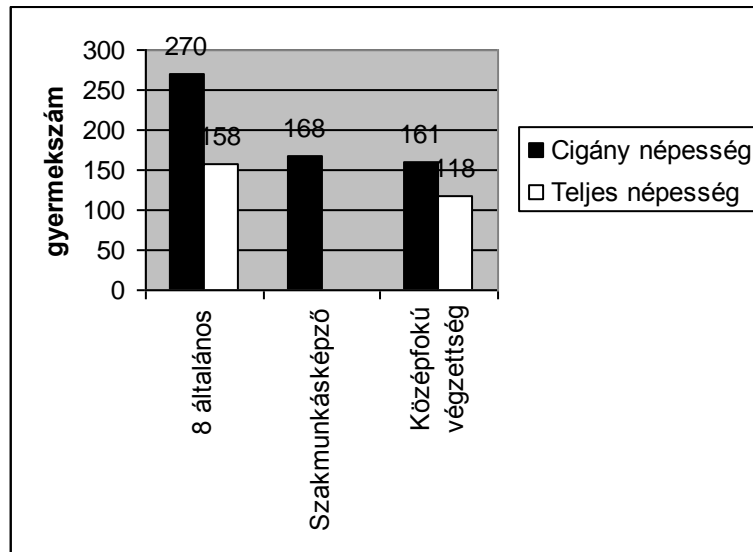
A gyermekvállalási szokások és az iskolázottság között is szoros összefüggés tapasztalható, mind a cigány, mind a nem cigány népcsoport esetében az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan csökken a termékenység. Az iskolázottság egyrészt befolyásolhatja a termékenységet azáltal, hogy az egyén a magasabb iskolázottsággal bővül az ismeretköre a családtervezés, a fogamzásgátlás, a szaporodás biológiája területeken, ezzel együtt más értékrendet sajátít el. Másrészt hat úgy is, hogy az iskolarendszerben való hosszabb bentmaradással későbbi életkorra csúszik a gyermekvállalás kezdete, s rövidül a reprodukció tényleges időszaka. HOÓZ István (1992) szerint azonos iskolázottsági szint esetében a cigányság termékenységi mutatói is alacsonyabbak lennének, amit alátámaszt még az a tény is, hogy a vegyes házasságok gyermekvállalási mintái is közelebb állnak a nem cigányokéhoz.

7. ábra: Száz 15 éves és idősebb cigány nő gyermekeinek a száma iskolázottság szerint

Forrás: Kemény–Jankó–Lengyel, 2004

8. ábra: Száz 15 éves és idősebb cigány nő gyermekeinek a száma iskolázottság szerint

Forrás: Kemény–Janky–Lengyel, 2004; KSH

Ezen kívül a magas gyermekszám mögött állhat egy területi-települési háttértényező is. Közismert, hogy a falvakban magasabb még ma is a születések száma, mint a városokban (pl. Baranya megye átlagos gyermekszáma 2005-ben száz 15 éves és annál idősebb házas nő esetében 149 volt, a megye falvaiban ez az érték 171, a városi lakosságnál 141 gyermek) (KSH). Márpedig ha hozzátesszük ehhez a ténytet, hogy a cigányok jóval nagyobb hányada él falvainkban, mint az össznépeesség esetében, ez is hozzájárulhat a falusi életmód hagyományosabb felfogása, értékrendje miatt a cigányság eme demográfiai jellegzetességéhez.

6.2. Halálozási mutatók

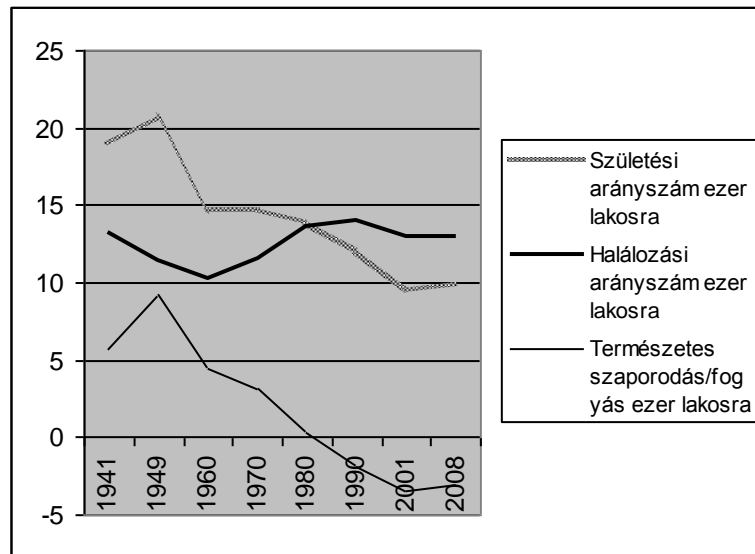
A statisztikákból tudjuk jól, hogy a halálozások aránya Magyarországon évtizedek óta növekedik (1993-ban pl. 14,4‰). A születések számának csökkenése és a halálozások növekedése együttesen eredményezi azt a népességcsökkenést, amely az ország lakosság számának alakulását 1980-tól meghatározza, annak összes társadalmi vetületével együtt.

9. tábla: Fontosabb demográfiai mutatók alakulása Magyarországon

Év	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2008
Születési arányszám ezer lakosra	18,9	20,6	14,7	14,7	13,9	12,1	9,5	9,9
Halálozási arányszám ezer lakosra	13,2	11,4	10,2	11,6	13,6	14	13	13
Természetes szaporodás/fogyás ezer lakosra	5,7	9,2	4,5	3,1	0,3	-1,9	-3,4	-3,1

Forrás: KSH

9. ábra: Fontosabb demográfiai mutatók alakulása Magyarországon

Forrás: KSH

A cigányság halálózása mutatóiról nem rendelkezünk pontos adatokkal. A cigány népesség nagyságát 1995-ben 491 ezer főre becsülte egy kutatás, ugyanekkor 4000-5000 halálozást becsültek.(POLÓNYI I, 2002) Ha az adatokat elfogadjuk, ebből kiszámítható a halálozási ráta: 8,1‰ és 10,2‰ közötti. Ez pozitívabb képet mutat ugyan a teljes népesség adatához képest, azonban itt egy fiatalos korszerkezetű populációval dolgozunk, amelyben szűk az idős korúak csoportja, míg a teljes népesség kormegoszlása idős képet mutat sok idős korúval. Tehát a halálozási mutatók nem rajzolnak fel egzakt képet. A cigányság esetében a magas halálozás számait csökkenti, hogy igen kevés az idős cigányok száma és a fiatal korosztályok nagy létszámúak. Helyesebb lesz, tehát, ha a születéskor várható élettartam mutatói alapján is igyekszünk ráközelíteni a halálozások jelenségére.

6.3. Várható élettartam

A várható élettartam tekintetében jelentős eltérések figyelhetők meg a teljes népesség adatai, valamint a cigány vizsgálatok eredményei között. HABLICSEK László (2000) a cigány populációban a születéskor várható élettartamot a férfiaknál 54,4, míg a nők esetében 64,3 évre becsülte. Hasonló adatokat adnak HOÓZ (1992) Baranya megyei vizsgálatai is, ezek alapján a cigány nők várható élettartama 59,5, míg a cigány férfiaké 55,3 év. Ezzel szemben az átlag magyar adatok az utóbbi évtizedekben a nők esetében 75-77 év, míg a férfiaknál 66-69 év körül mozognak.⁹

10. tábla: Születéskor várható átlagos élettartam alakulása Magyarországon

	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2007
férfi	55	59,3	65,9	66,3	65,5	65,1	68,2	69,2
nő	58,2	63,4	70,1	72,1	72,7	73,7	76,5	77,3

Forrás: KSH

A várható élettartamban mutatkozó jelentős hátrány a cigányság rossz szociális, egzisztenciális és egészségügyi körülményeire vezethető vissza. Az okok között a rossz életkörülmények, lakásviszonyok, az egészségtelen életmód és táplálkozási szokások, a szenvedélybetegségek előfordulásának magasabb aránya nevesíthető, valamint ismét csatlóznunk kell az iskolázottság szintjére, az egészséges életmódról, egészséges táplálkozásról, a betegségekről és azok prevenciójáról való ismeretek szintjére, és a tradíciókra a kultúrára, értékekre is, hiszen ezek befolyásolják a közösség és az egyén egészségtudatos életmódját. Szintén közrejátszhat a betegségek előfordulásának gyakoriságánál az, hogy milyen munkát végez az egyén, valamint nem elhanyagolható szempont az sem, hogy milyen a cigány népesség viszonya az egészségügyi ellátórendszerhez, részt vesznek-e rendszeres szűréseken, látogatják-e a háziorvost, milyen a viszonyuk a kórházi szolgáltatásokhoz, ez részben tudatos döntéseken alapul, másrészt negatív irányba befolyásolhatja az, ha az egyén elzárt falvakban, az ellátórendszertől távol él.

⁹ KSH

6.4. A népesség előreszámítása

Becslések szerint 20 év múlva 9,6-9,7 millió körül várható az össznépeség alakulása, ha a mostani tendenciát nem sikerül megfordítani. Ezzel szemben a romák létszáma, ha a jelenlegi értékekkel számolunk 650 000 körül mozog majd, vagyis meghaladja a lakosság 6,5%-át. (KEMÉNY I. 1998) A növekvő arányuk és számuk az ország lakosságában két gondolatot vet fel rögtön: Még fokozottabban fel kell készülniük az oktatási – nevelési intézményeknek e népcsoport tanulóinak speciális igényeire, az abból eredő problémákra. A jövő munkaerőpiacát is erőteljesebb kihívások elé állítja az ország társadalomszerkezetének ilyen átalakulása.

A cigány népesség lélekszámának alakulását előre vetíteni inkább gondolat kísérlet, mint tudományos tény. Sok társadalmi-gazdasági mutató alakulásától függ ugyanis a népesség alakulása, s azokat külön-külön is prognosztizálni kell. Az életkori megoszlás, valamint szociológiai jellegzetességei – iskolázottság, területi elhelyezkedés, lakásviszonyok, családszerkezet, gyermekszám, gazdasági aktivitás, stb. mind-mind olyan tényezők, amelyek külön-külön is befolyásolják egy populáció demográfiai viselkedését a jelenben és a jövőben. S akkor még nem beszéltünk a családpolitika, gazdaságpolitika hosszabb távra szintén nehezen jósolható alakulásáról.

Sok helyen becsúszhat tehát hiba a prognózisba, s ha csak egy tényező is eltér a várttól, már nem helytálló a prognózis egésze. Meg kell állapítani ezen kívül egy kiinduló, bázis népeséget, amelyre a későbbi számítások vonatkoznak, ez már önmagában is problematikus a cigányság esetében.

A cigány/roma népesség demográfiai jellemzőiről és létszámának 2050-ig várható alakulásáról szól a KSH és a Népeségtudományi Intézet szakanyaga. (HABLICSEK, 2000) Különböző kutatások becslési módszereire alapozza a mai cigány lakosság méretének megállapítását. Az MTA Szociológiai Kutatóintézetének 1971-es és 93-as, Kemény István által vezetett kutatásai, valamint a KSH 1993-as reprezentatív adatfelvétele segítségével korrigálja az 1990-es népszámlálási adatokat, és egy 3,5-ös szorzót alkalmazva jut el a cigányság "bázisnépeségének" nagyságához. Fontos momentum a számításnak, hogy feltételezi: *"a roma népeséget sem az asszimiláció, sem a nemzetközi vándorlás érdemben nem fogja érinteni"*, tehát a szerző zárt népeséggel számolt. Ugyanígy a kiindulópontok között szerepel a termékenység és halandóság mai aránya, azaz a 3,1-es termékenységi

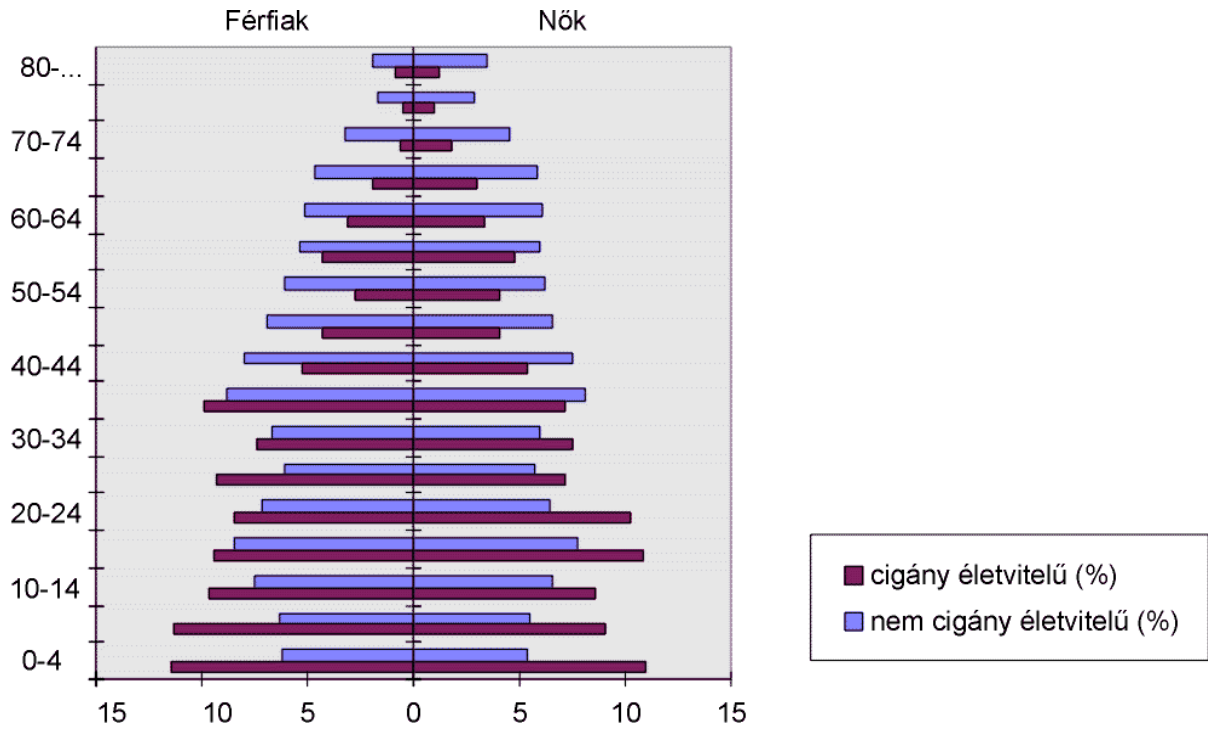
arányszám (100 roma nő átlagosan 310 gyermeket szül élete folyamán – ami az országos átlag több mint kétszerese) és a roma férfiak és nők születéskor várható átlagos élettartama, amely szintén hatalmas, 8-10 évnyi különbséget mutat az országos adatokhoz képest. A becslések szerint ugyan a roma népesség termékenysége és halandósága is csökkent az 1990-es években, de ezzel együtt még ma is 2%-os (belső) szaporodás jellemzi ezt a populációt. Azt feltételezni, hogy a termékenységi arányok a továbbiakban is jelentősen eltérnek a többségi arányoktól, megint csak abból a statikus szemléletből fakad, hogy a cigánynak tekintett populáció tagjai körében az elkövetkezendő években sem fog jelentősen növekedni az iskolázottság, a szakképesítés megszerzése – ezen belül különösen a nőké –, hiszen ha e téren történne változás, ugyanaz következne be, mint Európa legkülönbébb kultúrájú, vallású, nemzetiségű népeinél a 20. század folyamán, ahol ez az egyszerű összefüggés (magasabb iskolai végzettség – alacsonyabb termékenységi ráta) mindenütt a gyermekszám radikális csökkenését eredményezte.

6.5. A korösszetétel alakulása

Mint a fentiekben láttuk, a cigány populációt magasabb gyerekszám jellemzi, mint az össznépeiséget, de alacsonyabb a várható élettartam. E mutatók eredményeként eltérően alakul a két vizsgált populáció korstruktúrája is.

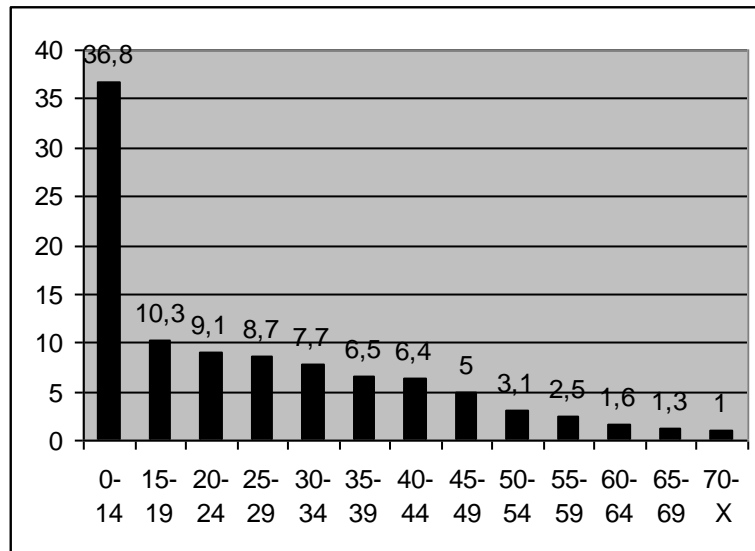
A második világháború után kibontakozott lassan csillapodó demográfiai forradalom a hazai cigányságon belül, a magas születési arány és az egyre csökkenő csecsemőhalandóság következtében kialakult gyors népszaporulat egy rendkívül fiatal korösszetételt is eredményezett (KOC SIS–KOVÁCS, 1999).

10. ábra: A cigány és a nemcigány életvitelű népesség nemek és korcsoport szerint

Forrás: KSH

11. ábra: A magyarországi cigány népesség kormegoszlása

Forrás: Kemény–Jankó–Lengyel, 1994.

Amíg a magyar össznépeség XIX. századi mutatói nagyban hasonlítanak a cigány népesség mai korösszetételére, napjainkra az ország összlakosságának mutatói jelentősen átalakultak. 1894-ben az összlakosság 41%-a tartozott a 14 év alatti korosztályhoz, 53% volt 15-59 év közöttiek részesedése a társadalomból, s a népesség 6%-a volt 60 év feletti. Míg Magyarország össznépeségének 19%-a napjainkban a 15 év alatti korosztály, addig a cigányság esetében ez az arány közel 38%. A 60 éves vagy annál idősebb korosztály az ország lakosságának több mint 19%-át teszi ki, a cigányoknak csak 4,5%-a tartozik e korcsoportba.

11. tábla: A roma népesség és a teljes népesség korösszetétele Magyarországon (1993.)

Korcsoport	Romák (%)	Teljes népesség (%)
0-14	37,8	19,0
15-29	27,9	21,5
30-39	15,5	14,6
40-49	14,3	25,6
60-	4,5	19,3

Forrás: Kemény I. 1998

A korszerkezeti megoszlás erősen összefügg az oktatás nevelés területével, hiszen az intézményhálózatnak, a pedagógusoknak fel kell készülniük arra, hogy demográfiai okokból egyre népesebb csoportjai kerülnek ki az óvodásoknak, iskolásoknak abból a halmozottan hátrányos helyzetű csoportból, amelybe a magyarországi cigányság jelentős hányada is tartozik. Hasonlóképpen a foglalkoztatáspolitikai sem kerülheti a jövőben ezeket a kihívásokat. Ugyanígy problematikus a lakhatás, az egészségügy területe.

Vizsgálatunk tárgya szempontjából a korösszetételnek van a legnagyobb jelentősége, hiszen nyilvánvaló, hogy az életkor milyen fontos dimenziója a média iránti attitűdjeinknek, információ fogyasztási szokásainknak. A cigányság fiatalos korösszetételű csoportját alkotja társadalmunknak, s ez a lassú változások ellenére is még hosszú ideig így is marad. Éppen ebből kifolyólag sokkal érintettebbek az új információs technológiák befogadása, felhasználása, adaptálása terén. Ezt persze a gazdasági helyzetük némileg mérsékli és visszafogja a fogyasztást e téren is, de amint tapasztaljuk, elsősorban nem az új technikai eszközök azok, amiken a legfőbb megtakarításokat eszközölik a hagyományosan szegény

csoporthoz sem. Legfeljebb nem a legújabb élvonalbeli, hanem a második vonalba tartozó technológiákat vásárolják.

6.6. A nemek szerinti összetétel, nemi arányok alakulása

A nemek szerinti arány a cigány populációban kiegyenlítettebb, mint az ország össznépe tekintetében. A KSH 2001-es népszámlálási jelentése szerint Magyarországon 1000 férfira 1102 nő jut, míg a cigány népcsoportban 1002. Ez az adat is illeszkedik abba a sorba, amelyekkel a cigányságnak egy hagyományosabb demográfiai modelljét írtuk le. A tradicionálisabb társadalmakban, közösségekben ugyanis nincs olyan nagy különbség a férfiak és nők várható élettartama között, mint a fejlett országokban. Valószínűleg az okozza a nők magasabb halálozási rátáját a fiatalabb életkorokban, hogy nagyobb teher hárul a nőkre is a munkamegosztásból, ők is végeznek fizikai munkát, illetve a több gyermek vállalása (miután fejletlenebb gazdaságú területekről van szó, értelemszerűen rosszabb egészségügyi körülmények között zajlik a terhesség és a szülés) magasabb kockázati tényezőt is jelent a nőknek. A városokban a cigány nők aránya magasabb (1000 városi cigány férfira 1014 cigány nő jut, Budapesten pedig 1049), a községekben pedig egyenesen a férfiak vannak többen (1000 falusi cigány férfira 989 falusi cigány nő jut). (CSERTI, 1997) Tehát itt is kimutatható az összefüggés az általános társadalmi-gazdasági fejlettség és a demográfiai megoszlások között. (Budapest népességében az 1000 férfira jutó nők száma 1181, Baranya megye lakosságában 1106) (KSH. 2001.)

7. A cigány nyelvek

A cigányok nyelvei az indoeurópai nyelvek közé tartoznak.(lásd 1. sz. melléklet.) A cigányok egyik csoportja által beszélt nyelv a „romani” beszélőinek száma a világon öt és tízmillió közöttire becsülhető, mégis olyan kisebbségi helyzetű, hogy – a nemzetközi erőfeszítések ellenére – mindeddig elsősorban nem sztenderd, beszélt nyelvként létezik, hanem számos regionális nyelvjárás formájában (KOVALCSIK – RÉGER, 1999).

A cigány nyelvi csoportok közül a román nyelv egyik archaikus nyelvjárását beszélő beásokról még kevesebbet tudunk, mint az előző csoportról. Létszámukról, területi elhelyezkedésükről, életmódjukról sem régebbi publikációk, sem kutatások nem szólnak, csupán rövid utalások fordulnak elő a cigányokról szóló írásokban. Ennek számos oka lehet. Gyakran magyarázható azzal is, hogy a többségi társadalom domináns nyelvet beszélői sok esetben nem tudnak különbséget tenni a különböző cigány csoportok között. A legtöbb esetben homogén közösségnek tekintik a romani és beás nyelvet beszélők közösségét. Ez is oka lehet annak, hogy csak a beásokról szóló, és csak a beás nyelvet érintő információk alig találhatóak, de azok a források is, amelyek a „cigányokról” általában, pontos nyelvi meghatározás nélkül szólnak, gyakran ellenőrizhetetlenek és pontatlanok.

A beásokat külön megemlítő források szerint ez a népcsoport több évszázada, kb. a 17. század végén és a 18. század elején vándorolt mai lakhelyére (SARAMANDU 1997).

„A magyarországi beásokon kívül ugyancsak a román nyelvjáráshoz hasonló nyelvváltozatot beszélnek: a Bulgáriában, Horvátországban, Olténiában (Romániában), Vajdaságban (Szerbia), Boszniában, Szlovéniában és Görögországban élő beások. Elsősorban tehát a nyelvjárási sajátosságok segítenek minket abban, hogy kiderítsük, hol éltek valamikor együtt a Közép- és Dél-Európában szétszéledt beások” (BORBÉLY, 2001).

Marcel Courthiade a párizsi Keleti Nyelvek és Civilizációk Intézetében dolgozó egyetemi tanár szerint beás nyelvet anyanyelvként beszélők a fent említett országokon kívül Szlovákiában, Argentínában és Kolumbiában is élnek (KENRICK 2005).

A beás nyelv különböző országokban használt dialektális változatait, valamint kialakulásuk történetét nem ismerjük. Ugyanígy fonológiai és nyelvtani rendszerük leírása is teljességgel hiányzik ezekben az országokban. E tekintetben a hazánkban élő beások írásbelisége jóval előrehaladottabb minden – a környező országokban élő – beás közösségnél. A magyarországi

beások elsősorban – a határ közelsége miatt – a Horvátországban Kutinán, Verőcén, Csáktornyan, valamint a Szerbiában Oromhegyesen és a Romániában Temesváron élő beásokkal állnak kapcsolatban. Az e közösségekkel ápolt kapcsolatok során szerzett nyelvi tapasztalataink azt igazolják, hogy az itt élő beások a magyarországiak által beszélt nyelvjáráshoz hasonló nyelvi változatot beszélnek.

Írásbeliségük kialakítása hazánkban az 1990-es években indult és gyors léptekkel folytatódik, míg a környező országokban élők körében ez többnyire a következő évtized feladatai közé tartozik.

Mivel az identitás vállalása sok ember számára jelent kisebb-nagyobb problémát, bármelyik kisebbségi csoport létszámának pontos meghatározása is nehézségekbe ütközik. Nehezíti a megismerésüket az is, hogy kevésbé vannak, s ha vannak sem széles körben ismertek azok a kutatások, amelyek a világ bármely országában élő cigányokról jól hasznosítható, pontosan körülírt mintavétel szerinti ismeretekről számolnak be.

8. Cigány nyelvészeti és nyelvhasználati kutatások

8.1 A romani nyelvet érintő kutatásokról

A cigány nyelvek szociolingvisztikai vizsgálata már a hetvenes évtizedekben megkezdődött. Legelsőként Réger Zita, a magyar gyermeknyelvi kutatások legelismertebb képviselője foglalkozott a magyar–lovári kétnyelvű gyermekek nyelvelsajátításával és nyelvi fejlődésével.

Az 1980-as években végzett kutatásaiban a pszicholingvisztika mellett, a nyelv társadalmi helyzetét vizsgáló új tudományágnak a szociolingvisztikának a szempontjait is érvényesítette. Fő témája a nyelvi szocializáció volt, amely a nyelv elsajátításához vezető felnőtt-gyermek interakciókat vizsgálta. E kutatás főbb eredményeit az *Utak a nyelvhez* című, számos felsőoktatási intézményben tankönyvként használt kötetben publikálta 1990-ben. E könyvében cáfolatát nyújtotta annak a korábbi előítéletes nézetnek, mely szerint az iskolai hátrányoknak az lenne az oka, hogy a cigány szülők nem fejlesztik gyermekeik beszédképességét. Réger Zita bebizonyította, hogy a gazdag oláh cigány orális kultúra a gyermeket jól felkészíti a közösségben elvárt szerepére, de ennél többre, a szülők intézményes tanulmányi tapasztalatainak csekély volta miatt, nem vállalkozhat. Kutatásairól szóló írásaiban bírálta azokat a felfogásokat is, amelyek szerint a cigány nyelveket a nyelvi deficit jellemzi. A nyelvi deficit teória állítása szerint a cigány nyelvek tudása olyan nyelvi hiányt eredményez, amely az iskolai sikertelenség egyik okozója.

Réger Zita írásaiban bemutatja a cigány nyelvi szocializáció különlegességét, mely szerint az orális kultúra szerveződési jellegzetességei igen gazdag műfaji repertoárt nyújtanak már a gyermekek korai életszakaszában (RÉGER, 1988).

Az 1990-es évekbeli kutatásaiban tovább mélyítette az oláh cigány orális kultúrával kapcsolatos ismereteit a nyelvészeti antropológia és a beszélés etnográfia módszereivel. Érdeklődése a gyermekek közötti kommunikáció felé fordult. Vizsgálatait elsősorban arra a jelentős mennyiségű, gyermekek által elmondott mesékből álló hanganyagra építette, amelyet a Michael Stewart antropológiai terepmunkájában is résztvevő Szegő Judit kezdett el felvenni az 1980-as években, és amely egy gyermekek által átörökített folklór meglétét mutatja (Stewart 1994). Réger Zita folytatta az anyaggyűjtést, a szövegeket műfajok szerint osztályozta, elemezte és összeállított belőlük egy iskolai használatra szánt

szöveggyűjteményt, amelynek a *Cigány gyermekvilág* címet adta. A kötet előszavát azonban már nem volt ideje befejezni (RÉGER, 2002).

Az oláh cigányok közösségének számos összefüggésével foglalkoztak kutatók. A romani nyelv használatával kapcsolatos kutatásokat – Réger Zita mellett – több kutató folytatott és folytat ma is. A romani regisztereinek, a formális stílus nyelvi jellemzőinek, a női és a férfi beszédmódoknak a kutatása mellett (Szalai 2002) antropológiai (STEWART, 1994) és zenei kutatások (KOVALCSIK–SZTANÓ, 1993) is folynak magyarországi romani nyelvű közösségekben.

8.2. A beás nyelvvel foglalkozó szociolingvisztikai kutatásokról

A beás nyelv mint magyarországi cigány lakosság legkisebb csoportjának anyanyelve ez idáig nem állt a kutatások előterében. Oka és következménye is ez annak, hogy a beások származásának története, nyelvük, nyelvhasználati szokásaik, hagyományaik, még élő kulturális kincseik – az elmúlt tíz évben megindult vizsgálódások, gyűjtések ellenére – tudományos szintű feltárása rendkívül hiányos, s a romungró és oláh cigány csoportokhoz képest a legkevésbé ismert. Ezért fontos az a kis számú kutatás, amely a beás nyelvű közösségre irányult az elmúlt években.

Bár nem nyelvészeti jellegű, a nyelvhasználatot illetően mégis fontos megfigyelést végzett 1999-ben Fleck Gábor és Virág Tünde, akik egy ormánsági beás település kapcsolati rendszerére, nyelvhasználatára, a közösségen belüli viszonyokra, az ezekből és a társadalmi, térbeni elhelyezkedésből adódó különbségekre koncentráltak. A településen élők között a kutatók három stratégiát figyeltek meg. A „beletörődők”, akiknél „folyamatos, viszonylag lassú, intergenerációs nyelvhalást” figyeltek meg, a „stratégiaaváltók”, akiket a tudatos intragenerációs nyelvváltás jellemez, míg a „funkcióteremtők” életében a beás nyelv és hagyomány a politikai presztízsteremtés és a megélhetés eszköze. (FLECK – VIRÁG, 1999)

Bár az elmúlt több mint tíz év eredményei a beás nyelv írásbeliségének megteremtésében igen számottevőek, az eddigi időszak szakmai megalapozásából hiányzott a beás nyelv hazai állapotának vizsgálata, felmérése.

A helyzetfelmérés 2000-ben Varga Aranka és Orsós Anna vezetésével végzett kutatás során történt. A kutatást több lépcsőben szervezték, különböző módszereket alkalmaztak, és arra törekedtek, hogy a lehető legszélesebb földrajzi és társadalmi lefedettséggel kapjanak képet a beás nyelv állapotáról.

A kutatás során az alábbi kérdések kerültek előtérbe:

a) A feltételezés alapja, hogy a népcsoport nyelvhasználatában megfigyelhető a nyelvcsere, ezért a kérdés arra irányult, hogy az milyen stádiumban van, nyomon követhető-e egy közösségen belül, ha a különböző nemzedékek (nagy szülő, szülő, gyerek) nyelvhasználatát vizsgáljuk.

b) Miként zajlik le a nyelvcsere, ha a vizsgált személy beás cigány közösségben él, és ha máshova költözött? Itt a földrajzi elhelyezkedés mellett az iskolázottsági mutatókat tartottuk fontosnak.

c) Kérdésünk volt az is, hogy valóban csak néhány – leginkább a szegregált helyzetben lévő – közösségben él csupán már a beás nyelv? Ezt a kérdést a diglossziás helyzet, azaz a beás és magyar nyelv funkcionális elkülönülésének vizsgálatával igyekeztünk megválaszolni.

Vizsgálatunkat egy hosszabb távú nyelvtervezési folyamat első állomásának tekintettük. Kutatásunk azt igazolta, hogy a vizsgált hat közösségben a beás nyelvcsere folyamata elkezdődött, egyes közösségekben szinte lezártnak bizonyult. Azokban a közösségekben tapasztalható bizonyos megtorpanás, amelyek a rendszerváltás óta egyre inkább bezáródni látszanak. Ahol a nyelvcsere szinte lezárult, a különböző korúak nyelvhasználatában egyes élethelyzetekben e folyamat hasonlóságot mutat. Számunkra ez azt jelenti, hogy sok esetben nem generációk közötti, hanem generáción belüli nyelvcsereéről beszélhetünk.

A beások a társadalmi beilleszkedés, illetve asszimilálódás során különböző mértékben őrizték meg hagyományaikat. Így van ez a nyelvhasználat tekintetében is, amely az egyes beás cigány családok, közösségek esetében más-más képet mutat.

A beás nyelv állapotáról, az elkezdődött nyelvcsereéről árnyaltabb kép szerzése miatt további kutatások váltak indokolttá. Ezt segítette elő az MTA Nyelvtudományi Intézete és *A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei* projektuma¹⁰. Ennek keretében lehetőség nyílt a nyelvcsere és a kétnyelvűség megvalósulási formáinak vizsgálatára nyolc magyarországi kisebbségi közösségben (beás, horvát, német, romani, román, szerb, szlovák, siket) azonos elméleti és módszertani keretben.

Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék az MTA Nyelvtudományi Intézet két munkatársainak koordinálásával e közösségek számos kutatója és terepmunkása vett részt a vizsgálatban. A kutatási eredmények összevethetősége, a nyelvi közösségekben zajló

¹⁰ A projekt az NKFP5/126/2001. számú pályázatának keretében valósult meg.

folyamatok együttes értékelése egységes kérdőívvel és vizsgálati szempontrendszerrel történt a kutatásban résztvevő összes nyelvi közösség eredményeinek összevethetősége miatt.

A projekt keretében egy Pécshez közel eső beás nyelvi közösség nyelvhasználatának vizsgálata valósult meg.

A beás nyelvi közösség szociolingvisztikai leírása, a beás nyelv használatának háttérbe szorulását előidéző okok vizsgálata, a különböző életkorú és nemű csoportok nyelvi viselkedésének megfigyelése. A kutatás adatai alapján az adatközlők nyelvválasztási szokásait, a mánfai beások közösségre jellemző nyelvválasztási stratégiákat is vizsgáltam, hogy hol, mikor, kivel és miért választja egy mánfai beás a közösséghez tartozó másik beással társalogni a beás, illetve a magyar nyelvet. A kutatás során a nyelvválasztást a beszélgetés résztvevői, a beszélgetés résztvevőinek nyelvtudása, a beszélgetés résztvevőinek a nyelvekhez való viszonya, a beszédpartnerek életkora, neme, a foglalkozás, a szituáció, a helyszín, a nyelvhasználati színterek, az egynyelvűek jelenléte a beszédhelyzetben, a beszédpartnerek kapcsolatának a minősége, a házastárs nemzetisége, a beszélgetés tartalma, a nyelvválasztás funkciója alapján vizsgáltam. Az adatközlőkkel folytatott interjúk során a beás közösséghez való tartozás kifejezését, az identitás erősségét valamint a beás, a magyar és a kisebbségi nyelvekről alkotott véleményüket is vizsgáltam.

A kutatás eredmények azt mutatják, hogy a beás fiatalok nyelvhasználatuk során jóval gyakrabban választják a magyar nyelvet, mint az idősebbek. Az adatközlők házastársaikkal és gyermekeikkel folytatott kommunikációjuk többször történik magyar nyelven, mint beásul. A családi kereteken kívüli nyelvhasználati színtereken – ügyintézés, vásárlás, orvos, munkahely – pedig mindig a magyar nyelv dominanciája figyelhető meg. Ennek alapvető oka, hogy ezeken a színtereken a beás nyelv használatának korlátai vannak, a beás használati köre az intézményi formális nyelvhasználati színterekre nem terjedt ki, nem alakultak ki azok a regiszterek, melyek a beás nyelvű kommunikációt zavartalanná tennék. A beás nyelv többnyire csak az elsődleges szocializáció színterein, a szóbeli kommunikáció során volt elsajátítható az 1990-es évek közepéig. Azóta megteremtődött az írásbelisége, ám az iskolai oktatás során a cigány tanulók tannyelvet nem választhatnak, a beás nyelv legfeljebb csak tantárgy, így a beás nyelv elsajátítására a tanulóknak nem vagy csak nagyon kevés lehetőségük adódik.

A mánfai beás nyelvi közösség tagjairól elmondható, hogy mintegy 80%-uk a családban sajátította el a beás nyelvet, ám annak használata – különösen a 40 év alatti korosztálynál – visszaszorulóban van.

Különösen nagy különbségek láthatóak a három életkori csoport szélső értékeit képviselő beszélői között a nyelvválasztás és a beás nyelvhez való attitűd esetében.

Ezekben az iskolákban a tanítás nyelve a magyar, a beás nyelv tanulására, gyakorlására intézményi keretben nincs lehetőségük. A legtöbb településen ez a civil szférában, egy cigány hagyományőrző körben népdalok tanulása formájában valósul meg.

A vizsgált beások teljesen beépültek a többségi lakosság közé, már nem zárt telepi viszonyok között élnek. A cigány telepek megszüntetése azt eredményezte, hogy az erdő szélén lakó beások a faluban vásárolták meg a megüresedett házakat. Ezért az addig egy közösséget alkotó beás közösség a faluban már távolabb került egymástól. Ez a változás együtt járt azzal is, hogy míg a telepen lakó beások szomszédaikkal többnyire csak beásul beszéltek, új lakókörnyezetében nem beás szomszédaival erre már nincs lehetősége, velük magyarul beszél. A beás nyelv használati szinterei ezzel tovább csökkentek. Ismeretes számunkra, hogy amennyiben az első nyelv hatásai és használata csak a családra, esetleg a legszűkebb környezetre korlátozódik, az élet minden más területén pedig a második nyelv és kultúra hatásai érik a beszélőt az első nyelv elsorvad, és helyét az erősebb hatásokkal bíró veszi át.

A faluban lakó beások gyermekek közül sokakat a beás nyelv használatához már nem kötik olyan szoros szálak, mint szüleiket, őket, s a kutatás adatai szerint a legfiatalabb életkori csoport tagjai közül sokan nem is a beást tartják anyanyelvükként számon.

A nyelvvesztés e nyelvi közösségben azonban nem járt együtt az identitás elvesztésével. A vizsgált beás közösség nyelvhasználata és identitása fordítottan arányos egymással. (ORSÓS, 2012)

E helyzetben a beás kultúra megerősödése, presztízsnyerése reményteljes változást hozhat a nyelvvesztés megállításában, sőt e folyamat visszafordításában.

A beások identitása – még a fiatalabb korosztályé is – igen erős annak ellenére, hogy a beás nyelvhasználat megkopik. E helyzetben még nem késő az oktatásnak egy olyan végiggondolt, tantervet bevezetnie, amely a nyelv és a közösség megerősödését is eredményezhetné.

9. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés

Az ország népességének általános egészségi állapota meglehetősen kedvezőtlen képet mutat. A helyzet közismert jellemzője, hogy Magyarországon a születéskor várható átlagos élettartam mutató lényegesen elmarad még a szerény gazdasági teljesítmény alapján elvárható értéktől is. E mellett az általánosan kedvezőtlen helyzet mellett különösen súlyos problémát jelentenek az egészségi állapotban tapasztalható jellemző területi különbségek, melyek pontosan követik a társadalmi-gazdasági különbségeket.

Az egészségügyi ellátásban a társadalmi hátrányok szempontjából az alapszolgáltatások hiányosságai jelentik a legelemibb hozzáférési problémákat. Az utóbbi időszakban az alapszolgáltatásokat tekintve a népességszám csökkenése ellenére romlott az ellátottság mutatója. A szegmentált ellátórendszert jellemző adat, hogy az orvosok lakosságszámhoz viszonyított száma Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a legalacsonyabb (még annak ellenére is, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye mellett itt történt a legszámottevőbb javulás).

A 46/2003. (IV.16.) OGY határozat szerint működő Nemzeti Népegészségügyi Program fő fókusza a népegészségügyi célú, célzott szűrővizsgálatok működtetése. Az intézkedések között ugyan megjelennek a kifejezetten hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat érintő intézkedések, pl. iskolai felvilágosító, nevelő programok, ám ezek jelenlegi mennyisége, szervezettsége nem elegendő ahhoz, hogy a területen szükséges változások elinduljanak.

Komoly egyenlőtlenségek vannak a gyermekek egészségi állapotában és az egészségügyi ellátásokhoz való hozzáférésükben is. Ezért nagyrészt a szociális tényezők a felelősek. A gyermekeket érintő halálozások és egészségi problémák 30–50 %-a hozható összefüggésbe a szülők hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetével. Az egészségfejlesztés az élet első éveiben a leghatékonyabb, de a jó egészség már a fogantatás előtt megalapozódik.

Ideális helyzet az lenne, ha minden terhesség tervezett terhesség lenne, és minden gyermek tervezett gyermekként jönne a világra. 2010-ben a terhesség-megszakítást kérelmezők 45%-a nem védekezett a nem kívánt terhesség ellen, azaz nem élt a fogamzásgátlás egyik lehetőségével sem. Körükben többen a fogamzásgátló eszközök, tabletták magas árára hivatkoztak. A terhesség-megszakítást kérelmező nők 12%-a 1 éven belül ismételt kérelmezte a terhesség-megszakítást. A fenti adatok alapján felmerülhet, hogy a kérelmezők

egy része a terhesség-megszakítást használja, alkalmazza fogamzásgátlási módszerként.

A nem tervezett, nem akart terhesség a perinatális és a csecsemő mortalitás jelentős rizikófaktora. Ugyanez igaz a tinédzser-terhességekre is. A fiatal anyák újszülöttjei nagyobb valószínűséggel születnek koraszülöttként, kisebb súllyal. Az alacsony születési súly megnöveli az egészségkárosodás rizikóját újszülött korban és később is.

A koraszülöttek aránya Magyarországon 8,4% (KSH, 2009), ami az uniós átlag felett van, és közel kétszerese az észak-európai országok arányszámának. A koraszülés csak részben vezethető vissza egészségi okokra, nagyobb szerepe van az anyák iskolázottságának, rossz életkörülményeinek, egészségtelen életmódjának.

A csecsemőhalandóság is komoly összefüggést mutat a területi hátrányokkal, és az anya iskolai végzettségével. A csecsemőhalálozás nemcsak az egészségügy fejlettségének mutatója, hanem az egyik legjelentősebb társadalmi-gazdasági fejlettségi mutató is.

A fiatalkori terhességek társadalmi hátrányok általi jelentős meghatározottságát jellemzi, hogy ezek aránya Észak-Magyarországon közel háromszor akkora, mint a Nyugat-Dunántúlon.

A házi gyermekorvosi ellátottságra jellemző, hogy ahol a népesedési adatok alapján nagy szükség lenne a gyermekorvos működésére, ott a hálózat hiányos, vagy egyáltalán nincs. Ahol a legnagyobb arányban élnek halmozottan hátrányos helyzetű, köztük cigány/roma gyermekek, alacsonyabb a 10 ezer gyermekre eső gyermekorvosi praxisok száma, így pl. a közép-magyarországi régióban közel kétszer olyan magas, mint Észak-Magyarországon.

A hátrányos helyzetű térségek színvonalas, hatékony védőnői ellátását nagyban hátráltatja, hogy sok betöltetlen állás van. Az Észak-alföldi régióban például 2007-ben az állások 10%-a nem volt betöltve, illetve számos körzetet tartós helyettesítéssel tudnak csak ellátni. Emiatt a jogszabályban megengedettnél (250 fő) lényegesen magasabb a hátrányos helyzetű régiókban az egy védőnői állásra jutó ellátottak száma. Az említett, legnagyobb mértékű hiányok mellett a védőnői-„hiány” országos probléma.

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférést az etnikai diszkrimináció is akadályozza. Az Alapjogi Ügynökség kutatása szerint az elmúlt egy évben a magyar cigányok/romák 18%-a tapasztalt hátrányos megkülönböztetést az egészségügyben.

A cigány/roma lakosság egészségi állapota nagyon kedvezőtlen egészségügyi mutatókkal jellemezhető. A 19 éves kor feletti cigány/roma népesség 66,3%-a szenved valamilyen

betegségben, 16,1%-a egynél több betegségben, illetve 23%-a egyszerre 3 vagy több betegségben. A leggyakrabban előforduló 20 belgyógyászati betegségcsoport nagyobb részében a cigányok/romák betegségearánya legalább kétszerese a teljes népességnek (pl. daganatos megbetegedések), hatban több mint ötszöröse (pl. asthma, gyomor megbetegedései), és háromban (látáskárosodás, vashiányos vérszegénység, tüdő fertőző megbetegedései) több mint tízszerese. A magasabb arányú megbetegedések is igen jelentős mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy a cigányok/romák között nagyon magas (15,4%) a megváltozott munkaképességűek, a rokkantnyugdíjasok aránya.

A rizikófaktorok közül a dohányzás – a cigány/roma lakosság 77,4%-a dohányzik szemben az összlakosság 31,4%-val –, a magas vérnyomás – a cigány/roma lakosság 87%-a szenved magas vérnyomásban, szemben az összlakosság 32%-ával –, valamint táplálkozási problémák, és a prevenció hiánya egyértelműen az egészségi állapotot befolyásoló tényezőnek bizonyulnak. A cigány/roma anyák jóval nagyobb aránya dohányzik, illetve szenved rendszeres környezeti dohányfüst-ártalmat várandóssága alatt, mint ez a többségi társadalomban jellemző.

Tapasztalatok szerint a cigányok/cigányok/romák nagy része az ingyenes egészségügyi ellátást sokkal ritkábban – sőt 64,2%-uk egyszer sem – veszi igénybe. Ez gyakran a rossz anyagi és szociális körülményekből adódik: nincs módjukban elutazni, elmenni a szűrővizsgálatokra, nem tudják megfizetni a gyógyszereket, stb. A mélyszegénységben élő családok elsődleges szempontja nem az egészségük megőrzése vagy a betegségek megelőzése, hanem sokkal lényegesebb az elemi mindennapi létfenntartás.¹¹

¹¹ Nemzeti és társadalmi felzárkózási stratégia – mélyszegénység, gyermekszegénység, romák (2011-2020) Budapest, 2011. november, KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság

10. A cigányság életkörülményei

Az életkörülményeket három faktor mentén – lakásviszonyok, lakóhelyi környezet és kereseti viszonyok tekintetében – vizsgáljuk az alábbiakban. Mindegyik faktornak szoros kapcsolata van egymással. A lakáskörülmények mutatói természetesen összefüggésben vannak a család lakhelyének területi elhelyezkedésével (mely országrészben, milyen településtípusban található meg az adott lakás, hiszen országrészenként és a település-hierarchia különböző lépcsőfokain található települések esetében is eleve különböznek a teljes lakásállomány adatai is, így a terület összmutatóihoz képest kisebb, vagy nagyobb lemaradást tükrözhetnek a cigányok lakásainak adatai. Mint ahogy a teljes lakásállomány milyensége, a cigányok lakásainak adatai is tükrözik a település, vagy országrész általános gazdasági helyzetét, munkaerőpiaci körülményeit, az ott élők átlag életszínvonalát. S a lakás közvetlenül vissza is hat ezekre, nem mindegy ugyanis, milyen életkörülmények közül megy az egyén nap–mint nap munkába, iskolába, vagy állást keresni, s máris az esélyegyenlőség témájánál vagyunk.

A lakások mutatói összefüggnek egészségügyi tengelyünkkel is, mert természetesen a lakókörnyezet állapota, egészséges, vagy éppen egészségtelen volta, komfortfokozata befolyásolja az ott élők testi, sőt lelki állapotát. Összefügg az iskolázottsági mutatóval is a műveltség, kultúra, tudás dimenzióiban.

A lakóhelyi környezet is több egyéb tényezővel hozható párhuzamba. A lakóhely szegregáltsága és az ebből adódó lakókörnyezet minőség természetesen megint csak régióként, településenként eltérő lehet. Ismét csak a munkaerőpiaci, gazdasági, életszínvonalbeli dimenziók előkerülnek. Nem feledhetők az egészségügyi vonatkozások sem.

A kereseti viszonyok témaköre ismét csak az ország területi, településszerkezeti különbségeivel, a munkaerőpiaci helyzet különbségeivel, a jogegyenlőség, esélyegyenlőség kérdéskörével mutat kapcsolatot. Ezen kívül közvetlenül befolyásolja az egyén-család életfeltételeit, lehetőségeit a lakásviszonyokban, iskolai előmenetelben, munkaerőpiacon, munkába járásnál, egészségügyi hozzáférés terén, s tulajdonképpen az élet minden területén.

10.1. Lakáshoz jutás, lakhatási integráció

A lakhatás alapvető emberi jog. A lakásügy jelentős szerepet játszik bármely társadalom fejlődésében, és különösen fontos a társadalmi-gazdasági és kulturális előrehaladás számára.

A lakásszükséglet megfelelő színvonalú kielégítése jótékony gazdasági és társadalmi hatásokkal jár, és hozzájárul a társadalmi jóléthez és emberikényelemhez. Ez nemcsak előzi az egészségtelen életkörülményeket, hanem elősegíti az egyének társadalmi integrációját is.

A lakáspolitikát a gazdaság fontos része; a lakáshoz jutás a családok, a háztartások egyik legfontosabb célja. A lakáspolitikát legfőbb sajátosságai: – alapvető emberi jog a lakhatás jogának érvényesülése, – hosszú távú program, – különleges tér- és környezetformáló, – az életszínvonal meghatározó eleme, – településképző, tehát terület- és településfejlesztő elem, – a települési közszolgáltatások kiváltója, legfőbb fogyasztója.

Magyarországon a lakáspolitikát néhány vonásban eltér az általános alapelvektől, mind Kelet-Európát, mind Nyugat-Európát illetően. Ezek a következők: – magas az összes lakáson belül a magántulajdon aránya, – a lakás tulajdonlását támogató rendszer működött, – az állami szektor erőteljesen támogatott volt, a tanácsok által bérbe adott lakások bérleti bevétele alig 1/3-át fedezte a szerény minőségű és mértékű karbantartás és üzemeltetés kiadásainak, – munkahelyi lakástámogatás is működött Magyarországon. A lakáspolitikát a társadalompolitikának szerves része, kiterjed a lakásellátásra, a hátrányos helyzetűek támogatására, a lakáspiacra, befolyásolja a tőkepiacot, hatással van az építőipari munkaerőre és az építőiparra, a lakásszektorra vonatkozó információ működtetésére, az épületek műszaki állapotának szabályozására, a telekellátásra.

A lakás a megelégedettség egyik forrása, mert az ember életének jelentős részét itt tölti. Statisztikai adatok szerint Magyarország lakosságának 8-10%-a elégedett a lakáshelyzetével.

A rendszerváltás előtt jelentős számban épültek olyan állami bérlakások, amelyekhez korábban ingyenesen, később lakás-használatbavételi díj megfizetése ellenében juthattak az állampolgárok. A lakbérek államilag olyan alacsony szinten kerültek megállapításra, hogy azok nem nyújtottak fedezetet a lakóépületek üzemeltetéséhez és fenntartásához, ehhez az állam a fenntartó szervezetek részére központi forrásokból támogatást biztosított. A központi források alacsony volta miatt a lakásállomány műszaki állapota folyamatosan, fokozatosan romlott, a rendszerváltás idején a felújítási lemaradást az illetékesek több milliárdban jelölték meg.

A rendszerváltás hatása a lakáspiacra, a munkaerőpiacra és a szociálpolitikára

Lakáspiac, lakhatáshoz való hozzáférés jellemzői:

- Az új, épülő lakások száma jelentősen visszaesett.

- Az állami lakásépítés gyakorlatilag megszűnt, a magánérs lakásépítés pedig jelentősen lecsökkent.
- A lakásállomány tulajdoni viszonyai döntően megváltoztak.
- Önkormányzati lakásvagyon kiárúsítása, lakásprivatizáció, aminek következtében az önkormányzati lakások 80%-a a lakásban élők tulajdonává vált.

10.2. Lakásviszonyok, lakhatás

A népesség mélyszegénységben élő része területileg erősen koncentrálddik és szegregálddik. Nagyjából száz olyan település van az országban, amely már végérvényesen szegény-cigány gettóvá vált, és további kétszáz, amely pillanatnyilag feltartóztathatatlanak tűnő módon halad e felé az állapot felé. A gettó- és gettósodó települések túlnyomó többsége az ország északkeleti és délnyugati leszakadó, depressziós térségeiben található, és ezért az érintett kistérségek egy részében már erőteljesen tetten érhető az ilyen típusú települések halmozódásából összeálló térségi szintű gettósodás is. Hasonló koncentráldási folyamatoknak lehetünk tanúi a nagyobb települések külterületein (volt munkáskolóniákon, állami gazdasági telepeken stb.), az alföldi tanyavilág egy részén, valamint a nagyvárosok szlamosodó (slum) zárvényaiban is (HAVAS G.2008).

A telepek lakói többnyire, de nem kizárólag cigányok. Az adatok szerint az ország nyolcszáznál is több településén és tíz fővárosi kerületben 1600-nál is több nyomortelep található, a szegregátumok 60%-a községben helyezkedik el. Számítások szerint száz magyarországi romából tizenhat olyan cigánytelepen él, ahol nemcsak gáz vagy fürdőszoba, de csatornahálózat, gyakran víz és villany sincs, a mentő a földutak miatt sokszor meg sem tudja közelíteni, és állandó a járványveszély. Katasztrofális infrastrukturális és közegészségügyileg fokozottan veszélyes körülmények. A települések szélén és külterületein megtalálható szegénytelepek létrejöttének évszázados története van.

Felszámolásukra először a '60-as években készültek koncepciók, a gyakorlatban azonban minden felszámolási kísérlet újabb gettók létrejöttét eredményezte. A cigánytelepek gyakran a szeméttel közvetlen szomszédságában, és belvízzel, árvízzel veszélyeztetett területen helyezkednek el. A cigánysor házainak zöme régi, „Cs”, azaz csökkent értékű, komfort nélküli, szoba-konyhás épület (LAKATOS, 2011).

10.3. Lakókörnyezet

Az életkörülmények másik vetülete a lakásviszonyokon túl az, hogy a településeken belül hol található a cigány népesség lakásai. Napjainkban is jellemző a szegregált letelepülés, s léteznek még teljesen elkülönült telepek is, amelyek elzártságukkal fokozzák a lakásviszonyokban megmutatkozó hátrányokat.

A Kemény István-féle kutatócsoport 1971-es vizsgálatakor a magyarországi cigányok kétharmada (65%) még telepeken élt. Értelemszerűen ez Budapesten volt a legkevésbé jellemző (a fővárosi cigányok 30%-a), a vidéki városokban 52%-os, a falvakban pedig 68 %-os volt a telepi életforma aránya.

Ezek a telepek ekkor még részben spontán módon a XIX. századtól kialakult hagyományos, klasszikus cigány telepek voltak, másrészt mesterségesen létrehozott új telepek. A magyar anyanyelvű cigányok általában a települések szélén telepedtek le, míg a cigány és román anyanyelvű csoportok jellemzően a településektől távolabb fellelhető telepeken éltek. Az 1993-as felmérés idejére e téren is sokat javult a statisztika, köszönhetően a megelőző évtizedek telep-felszámolási törekvéseinek (ld. 8. fejezet). Ekkor már csak a cigányok 13,7%-a élt elkülönült telepeken. 2003-ra a mutató 6%-ra csökkent. (KEMÉNY–JANKY–LENGYEL, 2004) Természetesen ekkorra csak a klasszikus értelemben vett cigány telep jelensége csökkent, mert a telep-felszámolási program a szegregált területi elhelyezkedést nem szüntette meg, csak más formákban mutatkozott meg az elkülönült letelepedés. A hagyományos telepeken élő cigány családokat vagy már meglévő, általában nem lakás céljára épült, többnyire lakatlan és rossz állapotban lévő épületekbe (cselédházak, katonai barakkok, majorsági épületek, elhagyott bányaépületek) költöztették, vagy elkülönülten jelöltek ki számukra házhelyeket, ahol a telepekről átköltöztetettek építkezhetek. Amikor a többségi lakossággal vegyesen költöztették be a telepi cigányokat a falvak, városok belsejébe, ott is többnyire rossz állapotban lévő házakat, épületeket jelöltek ki számukra, s a telepi életmódnak a megjelenése e területeket a nem cigány lakosságban ellenérzést kiváltva elköltöztetés, meginduló lakosságcserét és ismét csak ezen településrészek etnikai homogenizációját eredményezte. Emiatt a telepeken élők aránya nem tükrözi megfelelően azt a népességtömeget, akik elkülönülten, a többségi társadalomtól kisebb-nagyobb távolságban élnek, e szegregáltság összes társadalmi-gazdasági hátrányát hordozva.

12. tábla: A cigány háztartások megoszlása a lakókörnyezeti szegregáltság szerint településtípusonként (%)– 2003.

A család közvetlen környezetében lakók...	Falu	Város	Budapest	Összesen
Kizárólag cigányok	24,0	25,5	6,7	23,4
Túlnyomórészt cigányok	31,9	33,6	23,3	31,8
Vegyesen	24,5	19,0	29,2	22,3
A többség nem cigány	13,2	15,8	39,3	17,2
Nincsenek cigányok	5,4	5,2	1,7	4,9

Forrás: Kemény–Janky–Lengyel, 2004

10.4. Jövedelmi és vagyoni helyzet

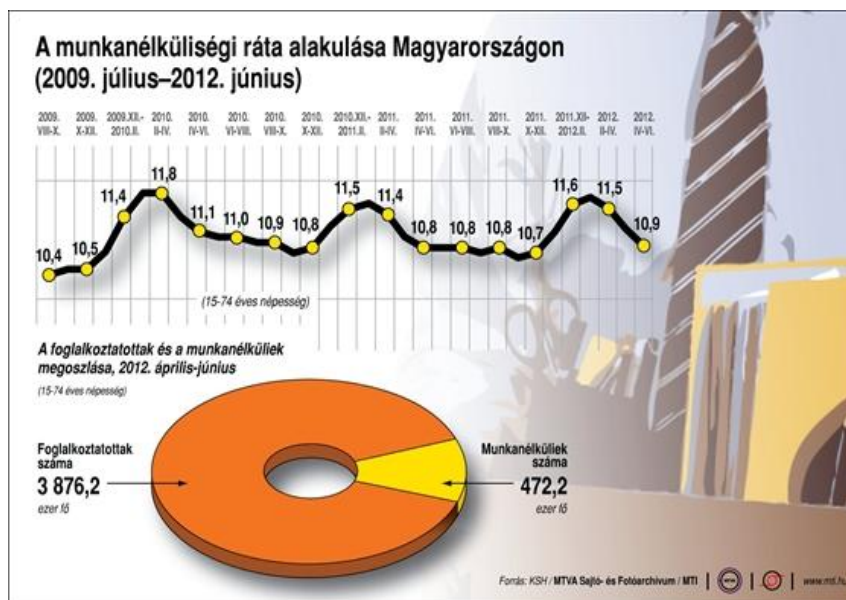
A szegénység szociológiai meghatározása esetén a végső mérőeszköz legtöbbször a jövedelem. Szegénynek kell tekinteni egy személyt, egy családot, illetve egy embercsoportot abban az esetben, ha a rendelkezésükre álló erőforrások (anyagi, kulturális, társadalmi) oly mértékben korlátozottak, hogy kizárják őket a minimálisan megkövetelhető életformából.

A folyamatosan csökkenő és gyorsan öregedő népesség miatt a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok, köztük a cigányok/romák kizáródásának gazdasági és költségvetési költségei különösen akut problémát jelentenek. Magyarország népessége 2021-re 3,2 százalékkal is csökkenhet a 2009. évihez képest, miközben a 65 éves és idősebb népességaránya 20,6 százalékra nő. Ezek a népesedési folyamatok az egyre csökkenő munkavállalási korú népességre különösen magas terheket rónak, mert velük párhuzamosan a nyugdíjrendszer és az egészségügy kiadásainak nagyobb mértékű növekedése várható. Ez a helyzet csak egy olyan munkavállalási korú népesség segítségével lesz javítható, amelyben minden közösség teljes egészében részt vesz a munkaerőpiacon (STRATÉGIA, 2011).

A KSH 2001-es adatai szerint 2010-ben az egy főre jutó bruttó jövedelem 1 145 614 forint volt, a nettó pedig 939 396 forintot tett ki. Bár az adózók zömének emelkedett a jövedelme az előző évhez képest, elsősorban a magasabb jövedelműek jártak jobban. Továbbra is jelentősek a területi egyenlőtlenségek: a munkanélküli-ellátás, valamint az egyéb szociális jövedelmeken belül a rendszeres segély aránya Magyarországon még mindig az észak-alföldi és az észak-magyarországi régióban a legmagasabb, ahol a szegénység elsődleges oka továbbra is az alacsony foglalkoztatottság és a hozzá szorosan kapcsolódó alacsony iskolázottság.

A Központi Statisztikai Hivatal 2012. júniusi jelentése szerint a munkanélküliek száma az év második negyedében 472 ezer volt, ami 12 ezer fővel volt több, mint egy évvel korábban.

12. ábra: Az elmúlt három év munkanélküliségi rátája 2009–2012-ig

Forrás KSH 2012.

A cigány népesség esetében az általános gazdasági és munkaerőpiaci tendenciákon túl még egy sor olyan tényező is nehezíti a helyzetet, amelyek vagy pusztán az etnikai hovatartozásból erednek, vagy közvetetten a cigányok/romák sajátos szociológiai jellegzetességeinek következményei. 1993-ban a cigány munkavállalók keresete a nem cigányokénak 80,81%-a volt átlagosan. (Újabb összehasonlító vizsgálatról nem tudunk, de nem valószínű, hogy ez a tény változott volna az azóta eltelt évtizedekben.)

Területi összehasonlításban elmondható, hogy összességében egy budapesti foglalkoztatott többet keres, mint vidéki társa, s a városokban élők fizetése is magasabb a falvakban jellemző átlagkeresetnél (legyen a munkavállaló cigány, avagy nem cigány származású) köszönhetően a településhierarchia különböző fokain elhelyezkedő települések eltérő gazdasági helyzetének, foglalkoztatói potenciáljának. Így az egyes településtípusokban élő cigány népesség átlagkeresete is függ e potenciáltól, s mint az alábbi táblázatban megfigyelhető, az összmagyarországi átlagkeresetektől legkevésbé a legjobb munkapiaci adottságú fővárosban marad el, s a legnagyobb a lemaradás attól a kevés munkahellyel rendelkező falvakban élők között. Az is látszik azonban, hogy azonos településtípusban élő cigány és nem cigány munkavállalók között is lemaradás tapasztalható a cigányok rovására, tehát az ő kereseti

viszonyaikat nem csak a térség, a település gazdasági, foglalkoztatási helyzete, munkaerő túlkínálata, vagy éppen hiánya befolyásolja, de lehet egyfajta etnikus tényezőt is feltételezni az adatok mögött. A községbeli cigány munkaerő lemaradása a nem cigányok falvakban jellemző keresetétől kisebb, mint a budapesti fizetések cigány – nem cigány viszonylatában. Legnagyobb a lemaradás a vidéki városokban dolgozók esetében volt kimutatható. Összjövedelem tekintetében viszont a vidéki városok és falvak cigány lakossága nem mutat jelentős eltérést, bár a városokban élők munkából származó jövedelme mintegy 40%-kal magasabb a falusi lakosságénál, e jövedelemtípus eltéréseit az egyéb bevételek (segélyek, TB ellátások, stb.) tompítják, mert úgy tűnik, ezek jelentősége és nagyságrendje magasabb a falvakban élők esetében. A fővárosban és környékén más a helyzet, Itt csupán a háztartások 17%-ban nincs kereső és 30%-ukban minden, a háztartásban élő felnőttnek van munkajövedelme. Keményék a munkából származó jövedelmekben 6 és félszeres pozitívumot tapasztaltak a fővárosiak körében, s habár a segélyek, egyéb támogatások, nyugdíjak összege itt sem magasabb, összességében az egy főre eső összes jövedelemben e régióban 90%-os többletet lehetett kimutatni a keleti megyékben élők bevételeihez képest (KEMÉNY, 1998.)

13. tábla: A cigány és nem cigány keresetek összehasonlítása településtípusonként (1993.)

	Az összmagyarországi átlagkeresetek %-ában	Adott település-típusban a nem cigányok átlag- keresetének %-ában
Budapest	97,16	83,16
Egyéb város	83,99	72,89
Községek	76,07	94,14

Forrás: Kemény I. 1998.

A 2003-as vizsgálat során a háztartások 56%-ában nem volt olyan személy, akinek rendszeres munkából származó jövedelme lett volna. Ekkor az ország teljes népességében az egy főre jutó havi jövedelem átlagához képest Keményék a cigány háztartásokban a teljes népességének 34,8%-át becsülték. A cigány háztartások 82%-ban az összes jövedelem nem érte el a KSH által számított akkori létminimumot sem, s 56%-ban a lakosság legalsó jövedelmi *tizedéhez (decilis)* tartoztak. A falusi cigány családok helyzete különösen hátrányos, e családok 37%-ában nem volt 1991-ben munkaviszonyból származó jövedelem, ebből 18%-ban semmiféle rendszeres jövedelem. 1993-ban már a cigány családok 57%-a nem rendelkezett munkaviszonyból származó jövedelemmel és kb. ugyanakkora hányada

semmiféle rendszeres jövedelemmel. Ebben a tendenciában jól látszik a rendszerváltozást követő gazdasági átalakulás cigányokat erősen érintő következménye, a munkahelyek elvesztése, s ez a folyamat azóta sem állt meg.

14. tábla: A (falusi) cigány család "kereső" státusának változásai (%)

	1991	1993
Egy kereső	19,3	9,4
Több kereső	43,6	31,3
Nem volt kereső	30,1	51,6
Ellátatlan családok	7,0	7,7

Forrás: Kemény I. 1998.)

A jövedelmek regionális különbségei természetesen az adott területi egység átlagos fejlettségének, gazdasági erőforrásainak tükrében értelmezhetők. Keményék azt tapasztalták 2003-as felméréseik során, hogy a keleti megyékben a háztartások 73 százalékában nem volt egyetlen kereső sem, ugyanakkor a Dunántúlon ez az arány az 56%-ot közelítette csak, miután ez a területe az országnak jobb munkaerőpiaci adottságokkal, nagyobb munkahely kínálattal rendelkezik. Ennek következtében a Dunántúlon 2,9-szer nagyobb volt az egy főre eső munkából származó jövedelem nagysága a cigány népességnél, mint Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés megyék cigány lakossága esetében. Azonban a keleti régióban a magasabb arányban megjelenő nyugdíjak, támogatások kompenzáló hatása összességében csökkentette a munkajövedelmekben kirajzolódott eltérést. Így a Dunántúli cigányságnál az egy főre jutó összes jövedelem csak 22%-kal volt magasabb a keleti országrészben tapasztaltnál. Regionális bontásban is azonban egy-egy területi egységen belül mindenütt alacsonyabb átlagkereseteket figyelhetünk meg a cigány munkaerő körében a nem cigányok átlagkereseteihez viszonyítva. Legnagyobb lemaradást a nem cigány munkavállalók fizetéséhez képest az Alföldön regisztráltak, majd a Nyugat-Dunántúl következik. Viszonylag jobb a helyzet Észak-Magyarország, a Dél-Dunántúl területén és a legkisebb lemaradás a Budapesti-iparvidék dolgozói között volt jellemző. Jól tudjuk, a hivatkozott vizsgálat óta eltelt tíz év, ám e tekintetben sem volt tapasztalható semmiféle markáns változás, ami az egyes régiók gazdasági potenciálját, azok rangsorát átrendezte volna.

15. tábla: A cigány és nem cigány keresetek eltérései régióként (1993)

	Az összmagyarországi átlagkeresetek %-ában	Adott régióban a nem cigányok átlagkeresetének %-ában
Kelet	75,30	80,00
Alföld	80,94	61,77
Bp-i iparvidék	94,13	89,67
Észak	74,81	87,96
Dél-Dunántúl	79,13	89,32
Nyugat	69,65	78,61

Forrás: Kemény, 1998

Az iskolai végzettség is erősen szórja az átlagkeresetre vonatkozó mutatószámokat. A 8 általánost végzetek között a legnagyobb a lemaradás (ebbe a végzettségi kategóriába tartozik ugyanakkor a cigány munkavállalók csaknem fele), a szakmunkások esetében alig van lemaradás, míg a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők (középiskola, felsőfokú végzettség) látszólag az átlagkereset meghaladja a nem cigány munkaerőt, ám a felmérés e végzettségi kategóriákban olyan szűk csoporttal dolgozott a cigány munkaerőn belül, hogy adatai torzíthatnak, semmiképpen nem reprezentatívak.

16. tábla: A cigány és nem cigány átlagkeresetek összehasonlítása iskolai végzettség alapján (1993)

	Az összmagyarországi átlagkeresetek %-ában	Adott végzettségük között a nem cigányok átlagkeresetének %-ában
0-7 osztály	69,68	103,76
8 általános	74,88	86,24
Szakmunkás	93,59	97,03
Gimnázium, szakközépiskola	117,85	109,06
Főiskola, egyetem	180,18	125,28

Forrás: Kemény I. 1998)

A kereseti különbségek nem jellemzik azonban kellően a jövedelmi különbségeket, hiszen:

- A cigány népességben belül kisebb az aktív keresők aránya (nagyobb az átlagos gyerekszám, amely közvetlenül növeli az inaktív arányát, ezenkívül közvetetten csökkenti a többgyerekes anyák munkavállalási hajlandóságát).

- A munkanélküliség is jobban sújtja a cigányokat.

A megélhetési nehézségek miatt ezért a cigány munkaerő kénytelen más megélhetési források után nézni. Kérdés, hogy az egyéb jövedelemforrások (vállalkozás, állami/önkormányzati szervek által folyósított nem munkajellegű jövedelmek) képesek-e ezt a szociális hátrányt csökkenteni?

1993-ban Magyarországon a háztartások tagjainak 3%-a volt egyéni vállalkozó, a cigányoknál csak 1,43% volt ez az arány (2003-ban 1,3%).

Sokkal jellemzőbb a nem főállású tevékenységből származó jövedelem: gyűjtögetés, kereskedés, bérmunka.

Az átlagos cigány háztartás jövedelmei 1993-ban 31,8%-ban keresetektől, 1,41%-ban vállalkozói bevételekből, 3,19%-ban nem főállású tevékenységből eredő bevételekből 65,58%-ban nem munka jellegű jövedelmekből tevődtek össze. Összehasonlításként: a rendszerváltozás előtt egy átlagos háztartás jövedelmei a következőképpen alakultak: keresetektől 54,59%, vállalkozói bevételekből 4,29%, nem főállású tevékenységből 9,15%, nem munka jellegű jövedelmekből 31,96% (DUPCSIK, 1997).

Az adott gazdasági, kereseti, munkaerőpiaci viszonyok között a túlélésnek többféle alternatívája lehet:

- *A legális gazdaságba való visszajutás/visszajuttatás:* Ez belátható időn belül nem reális esély.
- *A jóléti rendszerek igénybe vétele:* Ezekből azonban megélni nem lehet, ráadásul a szociális segélyek piacán a cigányság a közhiedelemmel ellentétben sosem volt különösebben esélyes.

A cigány lakosság (a magyarországi lakosság 4,22%-a) a nem munkajellegű jövedelmi juttatások 2,9%-át kapták 1993-ban.

17. tábla: Cigány jövedelmek az összlakossági jövedelem %-ában

Nyugdíjak	1,16
Szociális, vagy átmeneti segély	0,94
Rendszeres szociális segély	26,15
Munkanélküli járadék	2,23
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	28,31
Lakásfenntartási támogatás	10,48
Gyed	2,54
Gyes	8,97
Családi pótlék	6,89
Árvaellátás	31,21
Összesen	2,9

Forrás: Kemény 1998

- *A háztartás gazdaság kiépítése:* Ám a falusi cigányoknak csak kis hányada kötődött korábban a mezőgazdasághoz, földterülettel, mezőgazdasági tapasztalatokkal, szakértelemmel nem rendelkeznek. 2003-ban a cigány háztartásoknak csupán 30,8%-ában folytattak valamilyen háztáji gazdálkodást, növénytermesztést, állattartást, vagy mindkettőt. Ennek lehetősége is eltérő a különböző településtípusokban.

18. tábla: A cigány háztáji gazdálkodás településtípusonként (2003)

	Van háztáji gazdálkodás (%)
Falvak	57,1
Vidéki városok	15,7
Budapest	0,8
Összesen	30,8

Forrás: Kemény – Janky – Lengyel 2004

- *A nem piaci védekezési stratégiák:*
 - a) *kölcsön felvétele:* Ám a cigány lakosság nagy része nem hitelképes, nincs olyan tulajdonfedezete például, amelyre banki kölcsön esetén jelzálogjogot lehetne írni, nincs havi rendszeres jövedelme. A hitelfelvétel tehát a bankok hiányában kimerül a boltokban való könyvre vásárlás, az uzsorások, vagy a tradicionális cigány

szolidaritás terén (a rokonság a rendszertelen jövedelmek gyűjtőhelye és újraelosztó központja).

b) *fizetési kötelezettségek megtagadása a szolgáltatók felé*

c) *az informális szektorba való bekapcsolódás (fekete gazdaság).*

Tóth Pál szerint a falusi cigányság körében a túlélésnek a legfontosabb módja ez utóbbi, az informális szektorba való bekapcsolódás. Általában a piacgazdasági viszonyok között a munkaerő azon része, amelyet a modern tőkés gazdaság nem képes integrálni, e szektorban találja magát. mondják ezt önfenntartó szektornak, a szegénység gazdaságának, piac alatti gazdaságnak és Magyarországon feketegazdaságnak is (TÓTH, 1997).

A lehetséges tevékenységek széles skálán mozognak: gyűjtögetés, zsákmányolás (halászat, vadászat, csiga, gyógynövény, erdei gyümölcsök...), betakarítás után a mezőgazdasági táblákon maradó termény böngészése, "szedd magad!" akció keretében szedett termények későbbi értékesítése, alkalmi és bérmunka, szolgáltatások (háziiparosok, fuvarozás, zenélés, "szocpolos" lakásépítés, ipari termelés (kosárfonás, teknő-, faáru-készítés, vályogtéglavetés...), mezőgazdasági termelés, kereskedelem, "banki " tevékenység (kölcsonfolyósítás uzsorakamatra), szociális ellátás (hajléktalanokat, rászorulókat nyugdíjuk, vagy egyéb járandóságuk és munkájuk fejében szálláshoz, étkezéshez juttatnak), közvetítői tevékenység (közvetítői jutalékért) stb. (SZUHAY, 1999).

19. tábla: Különböző jövedelemszerző tevékenységek megoszlása a cigány háztartások között (1993.)

	A cigány háztartások %-ában	Bevétel átlaga (évente Ft-ban)
gyűjtögetés	14,58	8 781
böngészés	5,67	5 195
guberálás	3,40	21 189
kereskedés (belkereskedelem)	1,44	76 521
kereskedés (külkereskedelem)	0,36	105 785
saját készítésű tárgyak eladása	2,16	10 028
szolgáltatás	1,29	41 948
bérmunka	13,75	27 420
bérbeadás	0,15	168 333
egyéb jövedelemszerző tevékenység	0,87	89 735

Forrás: Kemény, 1998

20. tábla: Átlagos cigány és nem cigány háztartások jövedelmi szerkezete (1993)

	Átlagos háztartás jövedelmi szerkezete (%)	Átlagos cigány háztartás jövedelmi szerkezete (%)
Keresetek	54,59	31,80
Vállalkozói bevételek	4,29	1,41
Nem főállású tevékenységből eredő bevételek	9,15	3,19
Nem munkajellegű jövedelmek	31,96	63,58
Nyugdíj	20,38	16,06
Segélyek, támogatások	0,81	14,75
Családi pótlék	6,43	24,29
Gyed	0,86	1,54
Gyes, gyet	0,66	2,61
Munkanélküli járadék	2,80	4,32
összesen	100,00	100,00

Forrás: Kemény, 1998

Egy átlagos magyarországi háztartás tagjának nettó bevételhez képest 1993-ban a cigányok esetében az átlagbevétel 46,72%-a volt kimutatható.

A tömeges munkanélküliség szükségszerű velejárója, hogy a cigány családok tömegei maradtak kereső nélkül. A munkanélküli ellátási rendszer létrehozta azt a képzetet, hogy az időszakos munkanélkülieket egy jövedelembiztosító mechanizmus óvja. Ez igaz, ha időszakos munkanélküliségről van szó és olyan munkanélküliekről, akik nem a minimálbér körüli átlagkeresettel estek ki a munkaerőpiacról, a cigány munkavállalók esetében azonban a tartós munkanélküliség jellemző.

11. Foglalkoztatottság, munkaerőpiaci integráció

A statisztika a munkavállalási életkort a 15. év betöltésétől számítja, felső határa nem egységes, nincs összefüggésben a munkajogi kategóriákkal. Hagyományosan az 59. betöltött életév volt a felső korhatára a munkavállalási életkornak, de az 1990-es évektől a nemzetközi gyakorlathoz igazodva 74 évben húzták meg a felső határt.

A társadalom összetételét a gazdasági aktivitás szempontjából is vizsgálni szoktuk. A gazdaságilag aktív népesség a foglalkoztatottakból és a munkanélküliekből tevődik össze. A nemzetközi ajánlásoknak megfelelően foglalkoztatottnak minősül minden 15 éves és idősebb személy, aki az adatfelvétel időpontját megelőző héten legalább egy órányi, jövedelmet biztosító munkát végzett, vagy rendszeres foglalkozásától (pl. betegség miatti távollét vagy fizetett, illetve fizetés nélküli szabadság miatt) csak átmenetileg volt távol. Jövedelmet biztosító munkának számít annak jogi kereteitől függetlenül minden olyan tevékenység, amely pénzjövedelmet vagy természetbeni juttatást biztosít.

Ez alapján a következő megoszlási kategóriákat alkalmazzuk: Aktív kereső az a személy, aki kereső tevékenységet folytat és e tevékenységéből jövedelme származik, a tevékenységet nem nyugdíjasként végzi, s jövedelmét nem gyermekgondozási díjként, vagy egyéb más jogcímen kapja. Jövedelmet biztosító munka a jogi keretektől függetlenül minden olyan tevékenység, amely pénzjövedelmet, vagy természetbeni juttatást biztosít, ide tartozik a klasszikus foglalkozásokon, munkaviszonyokon, vállalkozói engedéllyel végzett tevékenységeken túl a háztartásban, vagy ahhoz kapcsolódó családi vállalkozásban végzett rendszeres segítő családtagi tevékenység is. Aktív keresőnek számít az a foglalkoztatott is, akik a nyugdíjjárulék, GYED, GYES mellett dolgoznak, de nem tartoznak bele a munkanélküli járulék mellett munkát vállalók.

Munkanélküli az a személy, aki tudna, képes lenne dolgozni; aktívan keres magának munkát; egy hónapnál hosszabb ideje nincs munkája. A munkanélküli regisztrált, ha a munkaügyi szervezetnél rögzíti ebbéli státusát. Munkanélküli ellátásban részesülők mindazok, akik munkanélküli járadékot, segílyt vagy jövedelempótló támogatást kapnak.

A gazdaságilag nem aktív népesség inaktív keresőkből és eltartottakból áll.

Inaktív keresőnek azok a személyek számítanak, akik nem dolgoznak aktív keresőként, de rendelkeznek önálló jövedelemmel más jogcímen (nyugdíj, gyermekgondozási díj, egyéb

járadék). Ide tartoznak a munkát nem keresők és a nem munkából származó jövedelemből élők is.

Az eltartott kategóriát végül azok alkotják, akik a fenti három csoport egyikébe sem tartoznak bele és megélhetésükről más gondoskodik (legyen az magánszemély vagy intézmény).

A munkanélküli ellátások kezdetben viszonylag magas jövedelempótlást jelentettek az időszakos munkanélküliséggel sújtott, regisztrált munkanélküliek számára. A cigányok/romák azonban ezekből az ellátásokból is csak igen mérsékelten részesedtek. Ennek okai: Sokan közülük még az állítások hatályba lépése előtt munkanélkülivé váltak, igen magas közöttük a nem regisztráltak – s ily módon ellátásra nem jogosultak – aránya, a munkabérből származtatott ellátások pedig a cigányok/romák minimálbér körül szóródó munkabére miatt igen alacsony szintűek (GERE, 2000).

Az elmúlt években a magángazdaságok számának jelentős növekedése alig érintette az állami szektorból szinte teljesen kiszorult cigány munkaerőt. A nem cigány/roma vállalkozók egyáltalán nem akarnak cigányokat/romákat foglalkoztatni, saját vállalkozást pedig életkörülményeik, tőkeszegénységük, hitelképtelenségük, információs hiányaik miatt igen ritkán tudnak indítani (GERE, 2000).

A munkaerőpiacról való kiszorulás egyéni és közösségi stratégiák kidolgozását teszik lehetővé. Ez egyaránt érinti a legális jövedelemszerzés, a megélhetés szempontjait ugyanúgy, mint a munkamegosztásban elfoglalt autentikus státuszok körét. Míg a nem cigányok esetében a munkajövedelemből származó keresetek képezik a háztartások bevételeit, addig a cigányok esetében a nem munka jellegű jövedelmek a túlsúlyosok. Ez utóbbiak körébe tartoznak a szürke-feketegazdaságban végzett illegális, adózatlan munkák, amelyeket a szakirodalom egyaránt hív informális, árnyékgazdaságnak, öfenntartó szektornak és piac alatti gazdaságnak egyaránt attól függően, hogy milyen szempont alapján minősíti.

A nem főállású tevékenységből származó jövedelem túlnyomórészt gyűjtögetésből, böngészésből, guberálásból és kereskedésből származik.

A cigányság körében a vállalkozói lehetőségek csak rendkívül kismértékben kihasználtak. Ez adódik képzettségi körülményekből, hiszen egy vállalkozás ügyvitele, számviteli, adózási, adminisztrációs kötelmei feltételezik alapképzettségek meglétét.

A munkaerőpiaci sikertelenség okai

A következőkben több társadalmi jelzőszám mentén bontva vizsgáljuk meg a munkaerőpiaci adatokat. Több elemét lehetne kiemelni a hátrányos helyzetű és/vagy cigány/roma népességet sújtó elhelyezkedési nehézségeknek.

1. Egyrészt magyarázhatjuk az alacsonyabb szakképzetlenséggel a jelenséget, s a gazdasági válság kibontakozásával a létszámleépítés, a racionalizálási folyamat e szakképzetlen réteget érte utol legelőször.

Az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci sikeresség összefüggéseire az előző fejezetben már felhívtuk a figyelmet. Az összefüggést mutatja az adatsor, hogy az egy osztályt sem végzett romák 9%-ának volt munkája az 1990-es évtized első éveiben, az 1-7 osztályt végzettek 11,82%-a dolgozott csak. A 15 év feletti cigányság egészénél 19,59% volt a munkahellyel rendelkezők aránya (DUPCSIK, 1997).

A munkaerőpiaci helyzetnek mindenképpen egyik legfontosabb eleme tehát a képzettség, iskolai végzettség. Jól mutatja ezt a 21. és a 22. táblázat, ahol megfigyelhető, hogy mind a cigány, mind a nem cigány populációnál az iskolázottság növekedésével csökken a munkanélküliség (úgy a regisztrált munkanélküliségi ráta, mint a felmérésekből származó nem hivatalos adatok a tényleges foglalkoztatottságról).

21. tábla: A regisztrált munkanélküliségi ráta alakulása a magyarországi cigány/roma és nem cigány/roma népesség körében iskolai végzettség szerint (1993 december)

	Nem cigányok/romák	Cigányok/romák
Iskolai végzettség szerint		
1-7 osztályt végzettek	23,1	59,0
8 osztályt végzettek	17,5	48,7
Szaktanulmányokat végzettek	15,6	40,2
Középiskolát végzettek	9,9	27,9
Felsőfokú végzettség	2,9	nincs adat

Forrás: Magyar Tudomány 1997. június

22. tábla: A regisztrált munkanélküliségi ráta alakulása a magyarországi roma népesség körében iskolai végzettség szerint (1993. december)

	Jelenleg van munkája	Jelenleg nincs munkája
	(%)	
0 osztály	3,90	96,10
1-7 osztály	11,82	88,12
8 általános	22,77	77,23
Szakmunkás	36,20	63,80
Gimnázium, szakérettségi	42,98	57,02
Főiskola, egyetem	45,45	54,55

Forrás: Magyar Tudomány 1997. június

Az iskolai végzettség különbségei azonban önmagukban nem indokolják a cigány és nem cigány népesség közötti, azonos iskolázottságú rétegen belüli jelentős eltéréseket.

2. Fontos eleme a munka világában való sikerességnek az életkor is. A rendszerváltozás után kialakult piacgazdasági körülmények között jelentősen felértékelődött a fiatal, mobilis, rugalmasabb munkaerő és csökkent az idősebb munkavállalói réteg értéke. Mindkét népcsoportnál a harmincas korosztály foglalkoztatottsága a legmagasabb, a negyveneseknél már csökken és jelentősen visszaesik az 55 év felettiéknél.

Kemény összehasonlító adatai a cigány és a nem cigány népesség foglalkoztatási szerkezetének korcsoportos összehasonlításáról a következőket mutatják:

23. tábla: A foglalkoztatottsági szerkezet alakulása a cigány/roma és nem cigány/roma népesség különböző korcsoportjaiban (1993. december)

Korcsoport	Nem cigány népesség ¹²			Cigány népesség ¹³		
	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív
15-19 év	16	5	79	16	11	73
30-39 év	75	11	14	28	30	42
40-54 év	72	9	19	24	20	56
50-59 év	26	3	71	9	3	23

Forrás: Magyar Tudomány 1997 június, Kemény, 1998.

¹²Az 1993. év végi munkaerő-felmérés alapján

¹³ Kemény István 1993-94-es országos kutatása alapján

A cigány/roma és nem cigány/roma fiatalok (15-19 éves korosztály) adataiban hasonlóan alacsony foglalkoztatottsági és hasonlóan magas inaktivitási arányok figyelhetők meg, e hasonlóságok mögött mégis alapvető különbségekre mutat rá KEMÉNY István (1998). E korosztály nem cigány fiataljainak 70%-a tanuló, mégpedig 55% középiskolás, 5% főiskolás, vagy egyetemista és 6% általános iskolás, ők alkotják a jelentős számú inaktív réteg többségét. A cigány fiataloknál csak 25% a tanulók aránya (s, ebből középiskolába 3,4% jár). A 30 év felettiéknél már elenyésző a tanulók aránya, a nem cigány népességben jóval alacsonyabb inaktivitás figyelhető meg, mint a cigány népességben. Az e korcsoportokba tartozó cigány munkaerő jelentős része tehát nem aktív munkaviszonyból él, hanem inaktivitása folytán különféle juttatások képezik bevételeiket. Az inaktívak köre a teljes népesség 50 év feletti csoportjánál emelkedik, itt már az előnyugdíjak is növelik a részesedést. A cigányok megfelelő korú csoportjában viszont jóval alacsonyabb az inaktívnak számító személyek részesedése, e korosztály jelentős része egyik vizsgált kategóriába sem sorolható be, valószínűleg eltartottak.

A táblázat jól mutatja az ország nem cigány népességének, illetve a cigány/roma népességnek gazdasági aktivitásbeli eltéréseit életkor szerinti bontásban. A 15-19 éves korosztály túlnyomó többsége (70%) a nem cigány populációból még tanul, kisebb részük dolgozik, s csak keveseket érint a munkanélküliség. Ezzel szemben bár a cigány fiatalok hasonló arányban inaktívak, de csak 25%-uk tanul, s közöttük a munkanélküliségi ráta több mint duplája a korosztály átlagának. A legaktívabb munkaképes korban lévő korosztályt (30-54 év) jóval magasabb munkanélküliségi, inaktív és alacsonyabb foglalkoztatottsági arány jellemzi a cigány népességben, mint a nem cigány populációban.

Hozzá kell azonban a statisztikai adatokhoz tennünk, hogy az inaktív személyek egy része valójában munkanélküli. Ténylegesen a 15-19 éves cigány/roma fiataloknál a munkanélküliségi ráta 48% – ebből a regisztrált munkanélküli 11%, a nem regisztrált 37%. A megélhetési, családalapítási nehézségeken túl (hiszen a roma fiataloknál a házasságkötés, családalapítás időpontja korábbra tehető) súlyos személyiségtorzulási zavarokat is okoz, ha a pályakezdő fiatal munkanélküliként éli mindennapjait.

3. A képzettség, valamint az életkor mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül harmadik tényezőként a területi, lakóhelyi tényezőt sem. A cigányság nagy része az északi, keleti, alföldi régióban, vagy a Dél-Dunántúlon él, ahol a munkanélküliségi ráta eleve magasabb. A cigányok/romák 40%-a abban a két megyében él, amelyek a foglalkoztatottság,

munkanélküliség szempontjából az átalakulás éveinek legkedvezőtlenebb mutatóit produkálták (Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) (GERE 2000).

24. tábla: A cigány férfiak foglalkoztatottsága és annak változásai az aktív korú népesség %-ában regionális bontásban

	1971	1978	1987	1993	2003
Bp.-i iparvidék	90,0	81,4	75,4	40,5	57,7
Kelet	74,8	76,2	68,4	18,4	14,2
Alföld	81,8	72,0	71,8	23,7	23,8
Észak	90,8	81,1	80,8	22,9	19,7
Dunántúl	88,9	77,2	73,9	36,6	31,5

Forrás: Kemény – Janky – Lengyel, 2004

A régiók szerinti bontás jól mutatja az egyes országrészek gazdasági helyzetét a rendszerváltozást követő években (ez a különbség napjainkra sem enyhült, inkább élesedett a budapesti agglomeráció, illetve Nyugat-Magyarország kedvezőbb helyzete az ország keleti területeihez képest).

25. tábla: A munkanélküliségi ráta alakulása Magyarország régióiban 2011. IV. negyedévében

Régió	%
Közép-Magyarország	8,7
Közép-Dunántúl	9,4
Nyugat-Dunántúl	6,8
Dél-Dunántúl	12,7
Észak-Magyarország	16,8
Észak-Alföld	13,1
Dél-Alföld	10,4

Forrás: KSH Gyorsjelentések

Mind a nem cigány, mind a cigány csoportban alacsonyabb munkanélküliségi rátákat találunk a főváros környékén és a Dunántúlon, s az országos mutatóknál súlyosabb gondokkal kell szembe nézni a Dunától keletre eső megyékben. Az eltérés azonban a nem cigány, illetve a cigány munkaerő munkanélküliségi adataiban az azonos országrészben élők között is jelentős, s ez nem magyarázható a régiók fejlettségbeli különbségeivel, gazdasági szerkezetével.

26. tábla: A regisztrált munkanélküliségi ráta (1993. december) az aktív korú népesség %-ában regionális bontásban

Regisztrált munkanélküliségi ráta	Nem cigányok/romák	Cigányok/romák
Budapesti iparvidék	9,9	36,5
Dunántúl	11,6	42,6
Kelet-Mo.	17,1	58,9
Észak-Mo.	16,6	59,0

Forrás: Kemény, 1998

4. Mindenképpen meg kell említeni a lakóhelyi hátrányokat, mint a településhierarchia különböző szintjein álló lakóhelyek eltéréseiben megfogalmazódó adottságokat is az ott élők álláskeresési esélyeire, munkaerőpiachoz való kapcsolódási lehetőségeire erősen ható tényezőt. Hiszen amint már említettük, a cigány népesség 60%-a falun, ezen belül 40 % aprófalvakban lakik, ahol eleve kevés volt a munkahely, s a piacgazdaságra történő áttérés időszakában a cégek is elsősorban vidéki telephelyeiktől igyekeztek megszabadulni a versenyképesség megtartása érdekében.

27. tábla: Rendszeres munkavégzők aránya az aktív korú cigány népesség %-ában településtípusonként és nemek szerint, 2003.

		Falu	Város	Budapest
Férfiak	Van munkája	19,9	27,9	64,8
	Nincs munkája	80,1	72,1	35,2
Nők	Van munkája	9,2	15,2	36,9
	Nincs munkája	90,8	84,8	63,1

Forrás: Kemény – JAnky – Lengyel, 2004

A kisebb településeken élők esetében a hátrányos helyzetet elsősorban a helyben, vagy a közeli, hasonló adottságú településeken a munkáltatók, munkahelyek hiánya okozza. A távolabbi falvakban, városokban található munkahelyek elérését a rossz közlekedés-földrajzi adottságok, a tömegközlekedés fejletlensége, vagy a munkába járás költségei akadályozzák.

Településtípusok szerinti bontásban vizsgálva a két népcsoport foglalkoztatási adatait azt tapasztaljuk, hogy az országos átlagnál kedvezőbb helyzetben a Budapesten élők vannak (értelemszerűen a főváros gazdasági adottságai, szélesebb munkahely-kínálata miatt),

hátrányosabb a rurális térségekben élők helyzete (a helyi foglalkoztatók szűkebb bázisa miatt). 1993-ban a községekben élők munkanélküliségi rátája közel kétszerese volt a mindkét populáció fővárosi tagjainál regisztrált értékek. A nem cigányoknál/romáknál azonban a munkanélküli réteg a falusi össznépesség 17%-a alatt maradt, addig a cigány falusiak több, mint fele állás nélkül volt. Tehát ismét nem csak a lakóhelyi adottságok hatnak az álláskeresésre, állás találására, hanem egy etnikai dimenzió is kirajzolódik a háttérben.

28. tábla: A regisztrált munkanélküliségi ráta (1993. december) az aktív korú népesség %-ában településtípusonként

Regisztrált munkanélküliségi ráta	Nem cigányok/romák	Cigányok/romák
Országosan	12,84	49,68
Budapest	8,1	31,8
Községek	16,9	51,8

Forrás: Kemény, 1998.

Ezekon kívül a szegregált településrészekben élők helyzete is rosszabb a munkaerőpiacon. 1978-ban a külterületeken élő férfiak közül csak pár %-kal kevesebben dolgoztak, mint belterületen élő társaik. A rendszerváltás utáni gazdasági térszerkezetben megnőtt ez a különbség, a belterületen élő férfiak harmada dolgozott, míg a telepeken élőknek csak 18%-a. A nők esetében ez már korábban is jellemző különbség volt.

5. A '80-as évektől tapasztalható, de '90-es évek elején drasztikussá váló hirtelen munkavesztést magyarázza még az a tény is, hogy a cigányok nagy része a gazdasági szerkezetátalakítás idején gyorsan tönkremenő iparágakban talált korábban munkát (1971-ben például a foglalkoztatott cigányok/romák 26%-a az építőiparban dolgozott és 1993-ra az ágazat gyors hanyatlása miatt a munkanélküliségi ráta itt az átlag kétszerese volt). Az 1990-es népszámlálás adatai szerint a gazdaságilag aktív korúak közül fizikai foglalkozású volt a cigányság 98,6%-a, míg az ország lakosságán belül ez az érték csak 66,5% volt. Szellemi foglalkozást csak a cigányok 1,4%-a, a teljes népesség 33,5%-a gyakorolt.

A termelésben lassan, de folyamatosan csökken az élők munkája iránti igény. A technológiai fejlődés a segéd- és betanított munkát nélkülözhetővé teszi. Az is igaz azonban, hogy a hivatalos statisztikai adatokból leszűrhető gazdasági aktivitás csökkenés szociális hatásait

enyhíti valamennyire a szürke és fekete gazdaság, amelyeknek szerepét, mértékét nem egykönnyen mérhetjük.

6. Hatodjára a diszkrimináció sem mellékes körülmény munkanélküliség kialakulásában, ám ennek hatását pontosan mérni nem tudjuk. A fenti adatsorokból leszűrhető tanulság – hogy az azonos iskolázottsági szinten lévő, azonos településtípusban és régióban élő, azonos életkori csoportokba tartozó cigány és nem cigány munkaerő foglalkoztatási adataiban nagy különbségek vannak a cigányok hátrányára – azt a következtetést engedi megfogalmazni, hogy az etnikai hovatartozás, s e szerinti hátrányos megkülönböztetés az, amely a háttérben lappang a munkaerőpiacon. Ez azonban nehezen fogható meg és nehezen igazolható számszerűen.

1999-ben az Országos Foglalkoztatási Alap támogatásával a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Romológia Tanszéke munkatársaival kutatást végeztünk a Dél-Dunántúlon, amely kutatás központi helyszíne Baranya megye volt. A kutatás a pályakezdő munkanélküli cigány fiatalok munkapiaci helyzetének feltárására és javítására irányult. A kutatás során megkérdeztük a cigány kisebbségi önkormányzatokat, és a cigánysággal foglalkozó civil szervezeteket, milyen szerepet játszanak a felelősségi körükbe tartozó cigány személyek és a munkaadók közötti közvetítésben, hogyan látják a problémakört. Kérdőívet töltöttünk ki munkanélküli cigány fiatalokkal is. Ezt a vizsgálatot 2006-ban megismételtük. A vizsgálat során rákérdeztünk, tapasztalataik alapján milyen különbséget látnak a pályakezdő nem cigány és a pályakezdő cigány fiatalok munkavállalási esélye szempontjából adott munkahely elnyerésekor? A kapott válaszok zömében az általánosságok szintjén mozogtak, jellemzően azokat a sztereotípiákat mondták el, amelyeket a köznyelv, a média, a tudományos szakirodalom meg szokott fogalmazni a cigány származású munkaerő elhelyezkedési nehézségeire vonatkozóan: „*A nem cigány fiataloknak nagyobb esélye van a munkaerőpiacon hasonló képzettségű cigány társával szemben*”, „*Nehezen jutnak munkához*”. Jellemző volt az olyan típusú válasz, hogy „*Egy ismerősömmel történt meg a következő eset*: „Talán jellemző, hogy nem esetek tömkelegét tudták felsorolni, hanem egy-egy hallott esetet említettek csak a megkérdezettek. „*Állásinterjú során a nem cigányt részesítették előnyben*”, „*Nem lenne bizalomgerjesztő ügyfelei körében, ha cigány embert foglalkoztatna*”, „*A név, a külső megjelenés alapján rögtön azt mondta a munkáltató, betelt az állás*”. Kicsit mitizálnak tűnt tehát számunkra a munkaerőpiaci hátrányos megkülönböztetés jelensége, ahol inkább a rossz, valahonnan hallott tapasztalatok jelentek meg, mint konkrét esetek. A válaszadók 84%-a erre

a kérdésre nem is tudott érdemi információt adni. Természetesen ettől függetlenül nem bagatellizálható el a jelenség, de óvatosan kell azt kezelni (CSERTI, 2008).

A szervezetek vezetői a cigány fiatalokat sújtó diszkriminációt gyakrabban említik, mint maguk a kérdezettek. Ennek számos oka lehet: realitását támasztja alá többek között a problémára való nagyobb rálátás, de számolni kell a politikai és politizáló cigány vezetők egyfajta legitimációs igényével is, ami a problémát a valóságosnál nagyobbak törekszik feltüntetni (FORRAY, 2000).

Kutatásaink a térség munkáltatóival folytatott interjúkat is felölelték. A hét év eltéréssel végrehajtott két vizsgálat eredményei egyértelműsítik, hogy a két vizsgált év a cigányok/romák foglalkoztatásának gyakorisága szempontjából jelentős eltérést mutat. Mindössze az alkalmanként történő foglalkoztatásuk gyakorisága egyezik meg, vagyis ennyi év után is ugyanannyian, de nem biztos, hogy ugyanazok foglalkoztatnak esetenként cigány/roma származású munkavállalót. Megállapítható azonban, hogy 2006-ra odáig jutottak a gazdálkodó szervezetek, hogy egyre kevesebben – közel fele annyian – jelentik ki, hogy roma dolgozót soha nem alkalmaznak. Ugyanakkor a „soha” visszaszorulása majdnem hasonló mértékű az „elég gyakran” válasz csökkenésével. A fenti két arányeltolódás a gyakori alkalmazás erőteljes, közel két és félszeres növekedésében ellensúlyozódik. A pozitív illetve a negatív tendenciákat összegezve észrevehető, hogy 1999-hez képest javult a helyzet, vagyis 2006-ban a pozitív válaszok aránya magasabb a negatív válaszokéval szemben (SZÉKELY 2008).

A hátrányos megkülönböztetés a munka világában tehát nem mérhető és nem is igazolható, de mindennapi tapasztalatok útján valószínűsíthető tény.

12. A cigány népesség iskolázottsági, szakképzettségi helyzete

Egyik nagyon fontos vetülete a cigány népesség halmozottan hátrányos helyzetének, komplex problémakörének az iskolázottság kérdése, vizsgálata. A társadalmi integrációnak – annak, hogy a cigány embereknek és az egész magyarországi cigányság megtalálja helyét a magyar társadalomban – hosszú távon mindenképpen e terület megoldása, a körükben jellemző alacsony iskolázottsági és szakképzettségi szint emelése lehet a legfontosabb sarokköve.

Az alacsony képzettség alacsony társadalmi státuszt jelent. Rosszul fizető, nehéz fizikai munkával járó munkaköröket tud csak megszerezni az egyén, s ez együtt jár a rossz anyagi körülményekkel, a társadalmi hierarchia alsó fokain való helyzettel. A piacgazdaság körülményei között leértékelődött az alacsony képzettségű munkaerő, ennek köszönhetően a cigányok tömegei kerültek a munkanélküliség kilátástalan helyzetébe.

Azt is elmondhatjuk, hogy az iskolázottsági hátrányok, s ezzel együtt a hátrányos helyzet nemzedékről nemzedékre áthagyományozódnak, "öröklődnek". Egyrészt az iskolázatlanabb családokban a gyermek nem kapja meg azokat a nyelvi és kulturális ingereket, amelyek majdani iskolai pályafutását megalapoznák, másrészt az otthoni minták sem motiválják kellőképpen a tanulást, továbbtanulást. Harmadrészt meg kell említenünk a szociális problémákat, amelyek anyagilag is megnehezítik az iskoláztatást és arra ösztönzik a családokat, hogy a gyerekeket is minél előbb munkába állítsák.

Ahhoz tehát, hogy a fiatalabb generációk majdani szociális integrációja könnyebb legyen, mindenképpen valamiféle külső beavatkozás, ráhatás szükséges. Nagyon fontos odafigyelni a mai óvodás és általános iskolás korú gyerekekre, hiszen sorsukat most alapozzák meg, s fontos terület a középiskola is, mert ma már középfokú végzettség nélkül nagyon rosszak a munkaerőpiaci esélyek. El kell érni, hogy a cigány fiatalok minél nagyobb számban végezzék el a középiskolát, s onnan a felsőoktatásba kerüljenek. S oda kell figyelni az iskolákból kikerülő pályakezdők elhelyezkedésére, annak megkönnyítésére, hogy pályájuk ne azzal a kudarcélménnyel való szembesüléssel induljon, hogy felesleges volt a tanulás. A fentiek miatt a cigány népesség problémakörének legfontosabb kérdésének tekintjük az oktatáspolitikai területét.

Az 1893-as összeírás adatai az iskolázottságra vonatkozó adatokat is közölnek. Akkor a hat évnél idősebb, tehát az iskolaköteles kort elért cigányok közül a letelepedettek (tehát

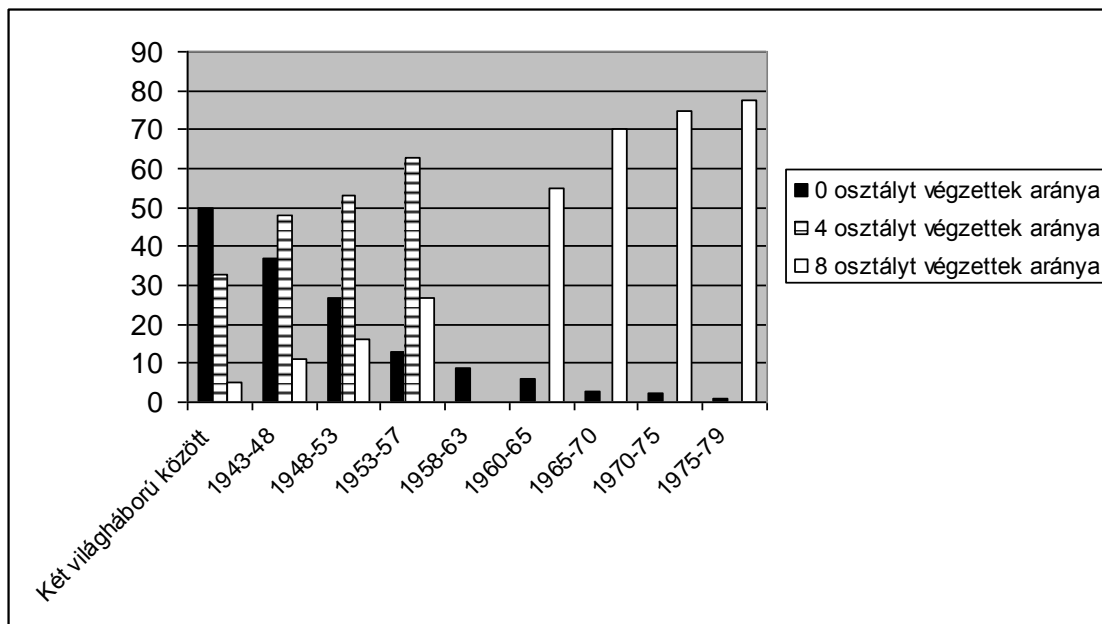
leginkább integrálódtak) 7,48 %-a, a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodók 4,87%-a, a vándorcigányoknak pedig csupán 0,39%-a tudott írni-olvasni. (POMOGYI L. 1995)

A XX. század első felében a gyerekek hosszú iskoláztatása nem volt még általános, magától értetődő jelenség az egész magyar társadalom esetében sem. A 6-12 év közötti korosztályba tartozó gyermekek közül 1870-ben 50%, 1890-ben 81%, míg 1913-ban 85%-uk járt iskolába. A gyermekek többsége négy osztályt, vagy annyit sem végzett. Ez az általános oktatási helyzetkép a cigány gyermekek iskolázottsági állapotára is rányomta a bélyegét. 1945 előtt a cigány gyerekek fele járt pár évig iskolába, valamivel több, mint 1/3-uk 4 osztályt végzett el. Azok az adatok, hogy az 1930 és 1958 közt született romáknál a 8 osztályt végzettek aránya 9%-ról 55%-ra emelkedett, az 1959-63 között születetteknél már 70%, az 1964-68 közötti korosztálynál 75%, s az 1968 utáni generációnál elérte a 77 %-ot, a javuló iskolázottsági képzetmutatják. Hozzájárult ehhez a foglalkoztatás rohamos növekedése az 1960-as években, majd állandósulása az 1970-es évtizedben, az életszínvonal lassú emelkedése, valamint a telepek felszámolása is. Ezenkívül erősítette a statisztikák javulását, hogy a már 1940-ben törvénybe iktatott 8 osztályos 1945 után mindenki számára kötelezővé tette a kormányzat. A továbbtanulás kapui viszont nem nyíltak meg a cigány fiatalok előtt.

Két felmérés eredményeit vettük alapul az iskolázottság áttekintésére, ezek az MTA Szociológiai Intézetében Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor által 1971-ben és 1993 végén elvégzett kutatások.

Az alábbi ábrán látszik a folyamatos javulás az általános iskolai oktatásban való részvétel tekintetében mind a második világháborút megelőző, mind az azt követő évtizedekben. Az adatok a fent nevezett két felmérés publikált eredményeiből származnak, a kutatók az időperiódusokat különböző munkáikban nem egységesen bontották és közölték, ezért tapasztalható átfedések az általános iskolába kerülés időszámaiban.

13. ábra: Különböző iskolázottsági szintek megoszlása a cigány népesség csoportjaiban aszerint, hogy mikor kerültek tanköteles korba

Forrás: Kemény – Janky – Lengyel, 2004

29. tábla: Különböző iskolázottsági szintek megoszlása a cigány népesség csoportjaiban aszerint, hogy mikor kerültek tanköteles korba

	Két világháború között	1943-48	1948-53	1953-57	1958-63	1960-65	1965-70	1970-75	1975-79
0 osztályt végeztek aránya	50	37	27	13	9	6	3	2,5	1
4 osztályt végeztek aránya	33	48	53	63	-	-	-	-	-
8 osztályt végeztek aránya	5	11	16	27	-	55	70	75	77,7

Forrás: Kemény – Janky – Lengyel, 2004

Az 1971-ben végzett vizsgálatához képest a 90-es évekre történt jelentős változás, hogy ma már a cigány gyerekek többsége elvégzi az általános iskolát, a távolság azonban a cigány és nem cigány népesség iskolázottsági szintje között az elmúlt évtizedekben is tovább nőtt. A cigány gyerekek 31,3%-a 14 éves korában befejezi ugyan az általános iskolát (a 15 éves korúak között ez az arány 43,6%-ra, 16 éves korra 62,6 %-ra, a 17 éveseknél 64,4 %-ra nő, 18

éves korban pedig 77,7%-uk rendelkezik 8 osztályos végzettséggel. A teljes népességben ugyanakkor az általános iskolát 14 évesen befejezők aránya a kilencvenes években 81-82% körül mozgott, 15 éves korban 90, majd 16 évesen 96%-ra emelkedett. (KEMÉNY – JANKY – LENGYEL, 2004)

A 15 év feletti cigányok 9,49 %-ának azonban nincs befejezett iskolai osztálya, s 32,8%-uknak nincs meg a 8 általános végzettsége. Az 1993-ban 40-59 éves korcsoport köziskolai végzettséggel rendelkező tagjainak aránya 1,5%, a 25-39 éves korosztályban ez az adat 2,7%. Tehát a továbbtanulási esélyek nem változtak a 70-80-as években, az 1990-es években látszik javulni ez a tendencia, köszönhetően az új intézményeknek, bővülő középiskolai férőhelyeknek¹⁴, ösztönzéseknek, támogatásoknak, valamint nem utolsó sorban annak, hogy a demográfiai hullámvölgy miatt a fiatalok létszáma lecsökkent a középiskolába felmenő korosztályban is¹⁵, tehát az oktatási intézmények számára, ha fenn akarnak maradni minden egyes tanuló felértékelődött.

1971-ben az ország cigány lakosságának 87 százaléka nem rendelkezett általános iskolai végzettséggel. A cigányság alig több mint tizede fejezte be az általános iskolát, középiskolai vagy felsőfokú végzettséget pedig elenyésző számban szereztek.

30. tábla: A cigány népesség iskolázottsága Magyarországon – 1971.

Életkor	0 osztály	1-7 osztály	8 osztály	Érettségi	egyetem	összesen
14-19	8,7	69,0	21,4	0,2	0,0	100
20-29	21,2	66,0	23,6	1,5	0,4	100
30-39	46,6	45,0	7,8	0,4	0,1	100
40-49	47,4	46,5	4,0	0,2	0,2	100
50-59	52,4	46,3	1,3	0,0	0,0	100
60-69	71,0	26,8	2,2	0,0	0,0	100
70-	68,0	30,4	1,6	0,0	0,0	100
Összesen	35,9	51,3	12,1	0,5	0,2	100

Forrás: Országos reprezentatív cigány vizsgálat (Kemény, 1996.)

1993-ra az iskolába egyáltalán nem járt személyek aránya 36 százalékról 9 százalékra csökkent, az általános iskolát befejezettek aránya pedig 46 százalékra nőtt. Ezzel szemben az

¹⁴ 1985 és 1996 között a gimnáziumi férőhelyek száma mintegy 40%-kal, a szakközépiskolai férőhelyek száma mintegy 70%-kal növekedett (HAVAS-KEMÉNY-LISKÓ, 2002)

¹⁵ 1989-ben az általános iskolát elvégzett és a középiskolába kerülő korosztály 171 ezer volt, 1999-ben már csak 114 ezer. (HAVAS-KEMÉNY-LISKÓ, 2002)

érettségit megszerző személyek aránya alig nőtt (0,5 százalékról 1,5 százalékra), a felsőfokú végzettséget szerzőké pedig egyáltalán nem változott. Bár az alapfokú végzettség megszerzése és az analfabétizmus felszámolása terén a cigányság hatalmas lépést tett előre, a többségi társadalom iskolázottságához viszonyított lemaradása tovább nőtt, mert az érettségit adó középfokú – és újabban a felsőfokú – oktatás expanziója elkerülte a cigányságot.

31. tábla: A cigány népesség iskolázottsága Magyarországon – 1993-94.

Életkor	0 osztály	1-7 osztály	8 osztály	Szmk. vagy szakisk.	Szak-közép vagy gimn.	Főiskola vagy egyetem	Összes
14-19	1,5	32,4	55,3	10,4	0,4	0,0	100
20-29	1,7	22,4	59,7	14,5	1,7	0,0	100
30-39	4,6	32,5	47,4	12,5	2,5	0,3	100
40-49	10,1	39,7	40,8	7,4	1,4	0,6	100
50-59	32,0	42,3	20,5	3,7	1,4	0,2	100
60-69	39,6	51,2	6,4	2,1	0,4	0,4	100
70-	50,9	40,2	7,8	1,0	0,0	0,0	100
Összes	9,4	32,8	45,6	10,4	1,5	0,2	100

Forrás: Országos reprezentatív cigány vizsgálat (Kemény, 1996.)

A magyarországi cigány népesség 9,4%-a tehát nem rendelkezik semmiféle iskolázottsággal, 32,8%-a 1-7 általános iskolai osztályt végzett el, 45,5%-a fejezte be az általános iskolát. 10,4%-uk szakmunkásképző, vagy szakiskolai, mindössze 1,5%-uk szakközépfiskolai, vagy gimnáziumi végzettséggel rendelkezik, s csak 0,2%-nak van felsőfokú oklevele. (KEMÉNY I. – HAVAS G. 1996.)

A 2003-as felmérés adatai szerint az általános iskola 8 osztályát elvégezte az akkor 35-39 évesek 79%-a, a 30-34 évesek 81%-a, a 25-29 évesek 80%-a, a 20-24 évesek 82,5%-a. Tehát továbbra is az a tendencia érvényesül, hogy némileg a fiatalabb korosztályoknál egyre többen rendelkeznek általános iskolai végzettséggel, de ugyanúgy jellemzően életkori késéssel érik el azt. A továbbtanulásnál ekkor is a szakmunkásképzés a legjellemzőbb irány, s ez a végzettség a fiatalabb korcsoportoknál emelkedik. Kevésbé választják az érettségit adó iskolatípusokat, de az alábbi táblázat adatai e tekintetben is lassú emelkedést mutatnak a fiatalabb csoportokban.

32. tábla: A cigány népesség iskolázottsága Magyarországon – 2003.

Életkor	8 osztály	Szaktanárs- képző	Szakközép vagy gimn.
15-39	78,0	18,6	3,4
40-59	85,0	12,2	2,8
60-	93,1	5,8	1,1

Forrás: Országos reprezentatív cigány vizsgálat (Kemény – Janky – Lengyel, 2004)

Baranya megye 1980-as 23 000 főre tehető cigányságából mindössze 13 főnek volt felsőfokú diplomája, 4 %-nak középiskolai és 20%-nak általános iskolai végzettsége. A 7 éven felüli népesség 8 %-a volt cigány származású, ám azoknak, akik egy osztályt sem végeztek el 44%-a közülük került ki. A XIX. század elején vizsgált régióink azt amúgy sem rózsás országos helyzetképhez képest is lemaradást mutat sok tekintetben az itteni cigányok iskolai pályafutása. Az óvodába nem járó gyerekek 2003-ban országosan a megfelelő cigány korosztály 60,3% tették ki a Dél-Dunántúlon, míg az országos adat 58,5% volt. A 6-8 éves korosztályból 40,8% már iskolás volt, de 52,6%-uk még óvodába járt (az országos megfelelő cigány adat: 38,3, illetve 54,5%). Átlagosan 6 évesen kezdték az általános iskolát a cigány gyerekek közül 38,7%-nyian, e régió cigány gyerekei közül csak 28,6%-uk. 8 évesen, vagy később országosan 8,7%-uk, ezen országrészben pedig 16,6%. Keményék a Dél-Dunántúl cigány népességénél a következő iskolázottsági adatokat rögzítették 2003-ban.

33. tábla: A cigány népesség iskolázottsága a Dél-Dunántúlon – 2003.

Életkor	8 osztály	Szaktanárs- képző	Szakközép vagy gimn.
15-39	80,1	15,9	4,1
40-59	84,8	12,9	2,3
60-	100,0	0,0	0,0

Forrás: Országos reprezentatív cigány vizsgálat (Kemény – Janky – Lengyel, 2004)

E régióban tehát az átlagnál is alacsonyabb a cigányok által elvégzett osztályok száma, kivételt csupán a legfiatalabb csoportban az érettségivel rendelkezők magasabb aránya jelez, e területen magasabb a presztízse valamivel az érettséginek és ez a szaktanársképzőt elvégzők csoportjának csökkenéséből származik.

12.1. Cigány tanulók az általános iskolai oktatásban

Az 1992/1993-as tanévben az ország általános iskoláiban 74 241 cigány gyermek tanult, az összes tanuló 7,12 százaléka volt cigány. A cigány tanulók területi megoszlása nem egyenletes. Így például Budapesten, ahol az összes általános iskolai tanuló 16 százaléka tanult, az összes cigány tanulónak csupán 9 százaléka járt a fővárosi iskolákba. Ezzel szemben pl. Nógrád megyében az összes tanuló alig több, mint 2 százaléka, az összes cigány tanulónak majdnem öt százaléka tanult.

A 34. táblázat adatait elemezve érdemes megfigyelni, hogy amíg a tanulók összlétszámából a Dél-Dunántúl megyéi alacsony arányokkal részesednek (3. oszlop), a cigányság területi elhelyezkedése miatt magasabb a részesedése e megyék iskoláinak az ország cigány tanulóiból (5. oszlop). E két tényező eredményeként magasra emelkedett a cigány tanulók aránya e régió általános iskoláiban (6. oszlop). Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az észak-magyarországi térség iskoláinál is (ld. Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok megyék adatait).

34. tábla: Az összes általános iskolai tanulók és cigány tanulók száma, százalékos megoszlásuk, valamint a cigány tanulók aránya megyénként 1992/1993-ban

Megye	Tanulók összesen	Összes tanuló (%)	Cigány tanulók összesen	Cigány tanulók (%)	Cigány tanulók aránya (%)
Budapest	166145	15,93	6730	9,07	4,05
Baranya	41323	3,96	4082	5,50	9,88
Bács-Kiskun	56295	5,40	2511	3,38	4,46
Békés	40697	3,90	2028	2,73	4,98
Borsod-A.-Z.	84064	8,06	13389	18,03	15,93
Csongrád	42210	4,05	1359	1,83	3,22
Fejér	45556	4,37	1109	1,49	2,43
Győr-M.-Sopron	45105	4,32	834	1,12	1,85
Hajdú-Bihar	60273	5,78	4291	5,78	7,11
Heves	32972	3,16	3886	5,23	11,79
Komárom-E.	32909	3,16	1331	1,79	4,4
Nógrád	22555	2,16	3589	4,83	15,91
Pest	97325	9,73	4348	5,86	4,47
Somogy	33745	3,24	3865	5,22	11,45
Szabolcs-Szatmár-B.	68746	6,59	9302	12,53	13,53

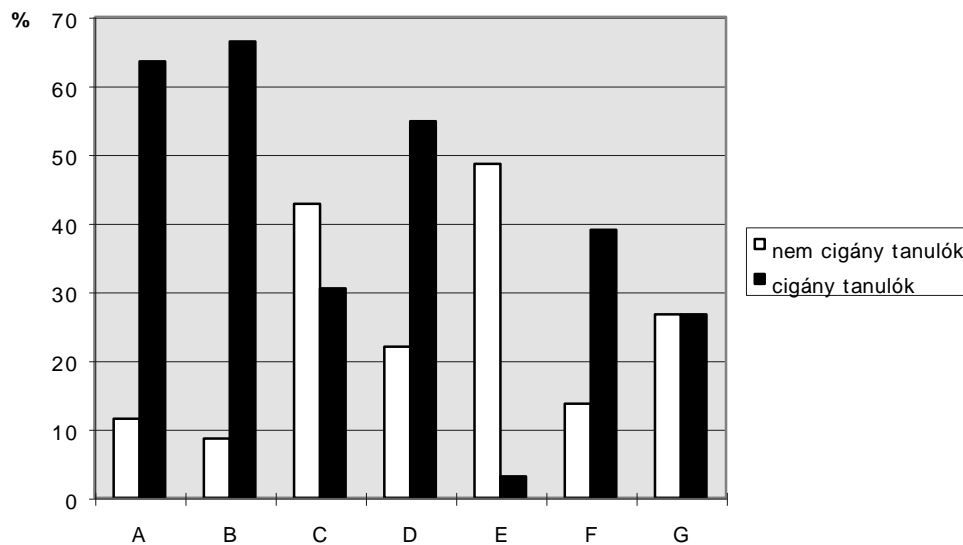
Jász-N.-Sz.	45430	4,36	5025	6,77	11,06
Tolna	26853	2,57	2206	2,97	8,22
Vas	27504	2,64	876	1,18	3,18
Veszprém	41531	3,98	1442	1,94	3,47
Zala	31781	3,04	2038	2,75	6,41
Összesen	1043019	100,00	74241	100,00	7,12

Forrás: Kertesi – Kézdi,1996)

12.2. A továbbtanulás jellegzetességei

Bár az elmúlt évtizedekben – köszönhetően annak, hogy a pártállam egyik célja a cigány gyerekek teljes körű beiskoláztatásának megvalósítása volt – az oktatás alsó szintjén kedvezőbbek lettek a mutatók, a középiskolai továbbtanulás esélyei azonban nagyon keveset javultak. Nyilvánvaló, hogy a középiskolába való bejutásnál azok esélyeseek, akik 14-15 éves korban végzik el a nyolc általánost. De a legtöbb cigány tanulónál már 6 és 14 éves kora között eldőlt, hogy a családi környezet, a szociális háttér, a motiváció hiánya stb., s a rosszabb tanulmányi előmenetel következtében nem jut érettségit adó középiskolába, legfeljebb szakmunkásképzőbe. KERTESI Gábor az általános iskola első osztályába az 1970-71-es tanévben beiskolázott tanulók iskolai pályáját végigkövetve arra az eredményre jutott, hogy bár többszörös a magyarokhoz képest az általános iskolát el nem végzők, vagy a nyolcadik osztály után tovább nem tanulók aránya, a cigány tanulók esélyegyenlőtlenségének kulminációs pontja az általános iskola nyolcadik osztályának befejezése után, a középiskolában való továbbtanulás során alakul ki. Kevesen jutnak középiskolába, és a középiskolai tanulmányok alatti lemorzsolódás is valószínűbb, mint a magyar tanulók esetében. A cigányság számára a szakmunkásképzés nyújtott esélyt befejezett képzettség elérésére, a szakmunkásképzés rendszere azonban összeomlott az egykori szocialista nagyipar, a nagyüzemi bázis felszámolódásával. A szakmunkás bizonyítvány ma már nem jelen munkaerőpiaci versenyképességet. (KERTESI,1995) A továbbtanulási esélyeket vizsgálva a következő jelenségekre figyelhetünk fel.

14. ábra: A cigány tanulók esélyegyenlőtlenségei az iskolarendszer különböző fokozatain
(Kertesi, 1995 alapján)

- A – az általános iskolát nem fejezték be
- B – az általános iskolát befejezettek közül nem tanul tovább
- C – a 8. osztály elvégzése után továbbtanulók közül szakmunkásképzőbe megy
- D – közülük a szakmunkásképzőből kimarad
- E – a 8. osztály elvégzése után továbbtanulók közül középiskolába megy
- F – közülük a középiskolát nem fejezi be
- G – a középiskolát végzetek közül felsőfokon továbbtanul

Jól látszik, hogy bár többszörös a magyarokhoz képest az általános iskolát el nem végzők, vagy a nyolcadik osztály után tovább nem tanulók aránya, a cigány tanulók esélyegyenlőtlenségének fő keletkezési, kulminációs pontja az általános iskola nyolcadik osztályának befejezése után a középiskolában való továbbtanulás során alakul ki. A középiskolai tanulmányok alatti lemorzsolódás is valószínűbb, mint a magyar tanulók esetében, de az érettségit megszerzett tanulók arányaikban ugyanakkora eséllyel indulnak tovább a felsőoktatásba. (Persze az abszolút számokat alapul véve ezen a szinten a cigányok számszerű megjelenése már elenyésző.) Itt mutatkozik tehát egy kitörési lehetőség, különböző programokkal sikeresebbé lehetne tenni tanulmányi előmenetelüket az általános iskola során, csökkentve lemorzsolódásukat, s ösztönözve őket, eredményesebbé kéne tenni a középiskolákba való bejutást.

A cigány és nem cigány tanulók előrejutási esélyeinek különbségéről szóló adatok az 1981/1982-es tanévben a közoktatásba belépő generáció pályafutásának elemzésén alapszanak.

A nem cigány tanulók 76,5 százaléka szerzett az általános iskolainál magasabb végzettséget, addig az ugyanazon évfárhoz tartozó cigány tanulók körében ez az arány csupán 5,9 százalék. A középiskola befejezését tekintve az esélyegyenlőtlenség mértéke több mint ötvenszeres. Figyelembe véve, hogy a középiskolából felsőfokú intézménybe való továbbtanulás pontján nincs esélykülönbség cigány és nem cigány tanulók között, ez azt jelenti, hogy egy cigány tanulónak ötvenszer kisebb az esélye arra, hogy diplomát szerezzen, mint nem cigány társainak. Ennek a hatalmas esélykülönbségnek a legnagyobb része az érettségit adó középfokú oktatásba való belépés pontján keletkezik.

Egy 1995-ben a Tankerületi Oktatási Központok által 898, cigány tanulót nagyobb arányban oktató általános iskolában végzett felmérés adatai szerint 1994-ben ezekben az intézményekben 3984 cigány tanuló végzett. E tanulók 3 százaléka gimnáziumban, 6 százaléka szakközépiskolában, 60 százaléka szakmunkásképzőben, 11 százaléka pedig speciális szakiskolában tanult tovább. (A teljes korcsoport létszámához viszonyítva ezek az arányok természetesen lényegesen alacsonyabbak.) Ezek az adatok magasabb szakmunkásképző intézményekbe irányuló továbbtanulásról tudósítanak.

35. tábla: Továbbtanulási arányok a végzett nyolcadikosokhoz viszonyítva (1993-94.)

1993-94. Továbbtanulási arányok a végzett 8.-osokhoz viszonyítva	Teljes népesség (%)	Roma népesség (%)
Szakiskola	6,0	9,4
Szakmunkásképző	35,5	31,2
Szakközépiskola	32,0	10,0
Gimnázium	24,2	0,6
Középiskola együtt	56,2	10,6
Mindösszesen	97,7	51,2

Az iskolázottsági jellegzetességeket áttekintve a következő konklúzióra juthatunk: Logikusnak gondoljuk, hogy a jobban kvalifikált rétegek, magasabb beosztásban dolgozók, magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők több információt fogyasztanak és változatosabb

információs forrásokat használnak ismereteik megszerzésére. Erre már csak magas beosztásaikkal járó naprakészség és fejlődési, gyors alkalmazkodási elvárás miatt is szükségük lehet, főként a versenyszféra területén tevékenykedők esetében. Valószínűleg a legújabb és legkorszerűbb technológiák is e csoportokat érik el elsőként és ez azért is lehetséges, mert ők jelennek meg fizetőképes keresletként. Beláthatjuk, hogy ezekbe a társadalmi csoportokba a cigányság igen kis része tartozik, s emiatt számukra nem olyan fontos a gyors reakció a körülöttük rohanó világ változásaira, a legújabb trendek és technológiák ismerete. Valószínűleg ez hat információ fogyasztási szokásaikra, kommunikációs attitűdjeikre - s negatív irányban, a társadalom alsóbb rétegeinek jellegzetességei felé közelítve ismerveiket.

13. Alapfogalmak és dilemmák az oktatáspolitikához

Elsődleges szempont az oktatáspolitikai döntések meghozatalakor, hogy tudható legyen, maga a döntés ki(k)re vonatkozik. Esetünkben – a tudományos életben is artikulálódott – kérdéssel nézünk szembe, vagyis „Ki a cigány?” (LADÁNYI – SZELÉNYI, 1997). A kérdésre adott válasz kétféle megközelítése más-más szemléletű, és számszerűségében is más eredményt mutat. Az a nézőpont, mely szerint az a cigány, akit a környezete annak tart, az akadémiai szféra magyarországi cigánykutatásainak meghatározó definíciója. A másik megközelítés – mely különösen a kisebbségi törvény 1993-as életbelépése után került előtérbe – az önmeghatározást fogadja el a „Ki a cigány” kérdésre adott válasznak. A két, alapvetően eltérő megközelítés a magyarországi cigányság szempontjából azonban nem csak elvi kérdés, hanem jelentős számbeli különbséget is eredményez. Mindez oktatáspolitikai szempontból azt jelenti, hogy a cigányság számára tervezett szolgáltatások esetén a jogalkotás (ki a célcsoport?) dilemmái mellett a szolgáltatások mennyiségének meghatározása is nehéz a célcsoport számosságának kérdése miatt.

A következő problémakör szintén a cigány csoport azonosításához kapcsolódik. A különböző szakpolitikákra Magyarországon mind a mai napig jellemző, hogy a társadalmi hátrányokkal küzdők és a cigányság számtalan kontextusban szinonimaként használatosak. Vagyis sok esetben összemosódik a hátrányos helyzet és a kulturális hovatartozás, mintha e sokszínűségében és összetettségében kulturálisan azonosítható csoport – a cigányság – valamennyi tagját egyben érintené a szociális hátrány is. Vagy más megközelítésben ez azt sugallja, hogy Magyarországon csak az szociálisan hátrányos helyzetű, aki egyben valamely cigány csoport tagja. Az oktatáspolitikában is jelen volt ez a szemlélet az utóbbi évtizedig, és – az oktatási szektorban történt 2002-es jogszabályi lehatárolás ellenére¹⁶ – megnyugtató megoldás nem született. Az oktatáspolitikai könnyebben céloz meg egy olyan csoportot, amelynek tagjai objektív – így esetünkben szociális hátrányt okozó – tényezők mentén azonosíthatók. Vagyis ma már láthatóan széleskörű oktatási szolgáltatással élhetünk a szociálisan hátrányos helyzetű, vagyis alacsony iskolai végzettségű és jövedelemviszonyú csoportok helyzetének javítására. Ez azonban azt is jelenti, hogy a cigányság esetén kizárólag

¹⁶ Lásd 57/2002-es és 58/2002-es Oktatási és Kulturális Minisztérium (OKM) rendeletek célcsoportjai

a kulturális identitásának megőrzésére fókuszál az oktatáspolitikai, figyelmen kívül hagyva a diszkriminációs folyamatok okozta hátrányokat.

13.1. Az állam gondoskodásától a cigány osztályig

A cigánysággal kapcsolatos magyarországi oktatáspolitikai szándék több mint száz évre nyúlik vissza, és alapvető célként a társadalmi beilleszkedés támogatása jelent meg. Ennek elérését különböző eszközökkel célozták meg a döntéshozók az eltérő szemléletű társadalmi stratégiák mentén.

A XIX. század végén állami gondozásba vétellel próbálták a cigány gyerekek nevelését megoldani. Az asszimilációs szemléletű intézkedés azt tételezte, hogy a gyermek a családból kiemelve az állam által preferált állampolgárrá válik. Az intézkedés nem járt sikerrel, mivel végrehajtás számtalan akadályba ütközött: a családok elrejtették gyermekeiket, a helyi szintű végrehajtás szándéka és eszközei pedig nem voltak elegendőek (VARGA, 1012).

Mindezt a XX. század elején felváltotta az a kezdeményezés, mely cigány iskolák és osztályok felállításával kívánta a cigány gyerekek iskolázottságát emelni, a szegregáció sikerében bízva (FORRAY–HEGEDŰS, 2001). A rövid ideig tartó intézkedés szintén kevés eredménnyel járt, de ráirányította a figyelmet arra, hogy csakis többlétszolgáltatással lehetséges az iskola világától távol álló csoportokat megszólítani.

A II. világháborút követő oktatási expanzióba a cigányság is bekapcsolódott. Ezzel összefüggésben emelkedett a cigányság iskolázottsági szintje, azonban közel sem olyan mértékben, mint a teljes lakosságban. A korszakra jellemző, internacionalista elveken nyugvó asszimilációs szemlélet áll a sikertelenség mögött, mely szociális hátránnyá értelmezve kívánta beolvasztani a cigányság kulturális csoportjellemzőit.

A hetvenes években ismét előtérbe került a homogén “cigányosztályok” felállítása, amit a kutatók kezdetben támogattak azzal a hittel, hogy szegregált formában nyújtott szolgáltatási többlet növelni fogja a cigányság iskolázottságát. Hamar kiderült azonban, hogy az elkülönített osztályok óhatatlanul is alacsonyabb minőségű iskoláztatást eredményeznek. Láthatóan az alacsonyabb presztízsű feladat szelektíven hatott a pedagógusokra, és az amúgy is hátrányos helyzetből érkező diákok számára sem volt feltétlen kényszer a kiváló tárgyi feltételek biztosítására. E mellett a fejlesztő hatású kölcsönös tanulásra sem tudott építeni a pedagógus a homogén diákközösségekben. Mindezeket látva a szakemberek és kutatók hamarosan a cigány osztályok megszüntetése mellett foglaltak állást (RÉGER, 1978).

A direkt módon cigányok számára létrehozott osztályok így meg is szűntek, azonban a cigányság az elmaradó célzott oktatási szolgáltatás nélkül nem tudott az iskolázottságban lépést tartani a teljes lakosságra jellemző gyorsütemű fejlődéssel. Valójában a szocialista időszak társadalmi-munkaerőpiaci igényeinek megfelelt az a helyzet, hogy a cigányság nagy része már részt vesz az alapfokú oktatásban, háromnegyede el is végezte azt, illetve a rendszerváltásig kialakult egy olyan tíz százalék, amely szakmát is szerzett. A cigányság esetén a magasabb végzettséghez jutásban – érettségi, felsőoktatás – kevés előrelépésről beszélhetünk, azonban a szocializmus „kapun belüli munkanélkülisége” felszívta az alapvetően iskolázatlannak mondható cigányságot – elsősorban az alacsony presztízsű és veszteséges gazdasági ágazatokba.

A nyolcvanas évektől egyre nagyobb figyelem irányult Európában a vándorló életmódot folytatók, köztük a cigányok iskolai helyzetére. Az Európa Tanács 1983-ban tartott szemináriuma után több országban tanulmány készült a helyzetfeltárára és az eddigi tapasztalatok, gyakorlatok leírására (FORRAY, 1998). Ebbe a szellemi áramlatba kapcsolódott be Magyarország is, ahol az 1989-es rendszerváltás gazdasági átalakulása érzékenyen érintette az iskolázatlan cigányságot, de egyben új lehetőségeket nyitott meg a cigánysággal kapcsolatos oktatási kezdeményezések számára.

13.2. Rendszerváltástól az ezredfordulóig

A rendszerváltást követő gazdasági átalakulás után került ismét fókuszba a cigányság iskolázottsági kérdése. Ennek oka, hogy a rendszerváltásig aktívan dolgozó cigányság nagy része elvesztette munkahelyét az állami vállalatok megszűnésével, és alacsony iskolázottsága miatt esélye sem volt a munkaerőpiaci váltásra. Egyúttal felerősödtek a szegregációs folyamatok: az egyre hátrányosabb helyzetűvé váló településekről és térségekből elköltöztek a munkát vállalni tudó magasabb iskolázottságúak, és az elértéktelenedett területekre beköltöztek a munkanélkülivé vált alacsony iskolai végzettségűek. A “gettósodó” körzetekben felülreprezentált a cigányság, és ez a jelenség megjelent az iskolákban is. E mellett erősödtek a látens szelekciós mechanizmusok is. Még ha egy lakókörnyezetben együtt is éltek különböző társadalmi helyzetű emberek, a magasabb iskolázottságú és munkával rendelkező csoportok utaztatással oldották meg, hogy gyermekük ne hátrányos helyzetű vagy cigány gyerekekkel járjon egy iskolába, bízva abban, hogy így jobb oktatási szolgáltatáshoz jutnak. Mindezek eredményeképpen már az ezredfordulón több mint hétszáz olyan iskola volt, ahol

többségében cigány diákok tanultak (HAVAS ÉS MTSAI, 2002). A legújabb kutatások szintén arra mutatnak rá, hogy komplex, összehangolt ágazati beavatkozás nélkül a hátrányos helyzetű csoportokat és a cigányságot célzó oktatási integráció nem valósítható meg (HAVAS–ZOLNAY, 2011).

A rendszerváltást követő társadalmi változások természetesen hatottak az oktatáspolitikai szemléletére is, mégha a váltás nem feltétlenül volt azonnali és gyökeres. Fókuszba került az oktatáspolitikában a hátrányos helyzet kérdésköre, mely egybeolvadt a cigányság „felzárkóztatásával”. Ennek szabályozása a rendszerváltást követő időszakban jelent meg az oktatáspolitikában az etnikai és nemzetiségi oktatás között.¹⁷ Már az első szabályozók is arról szóltak, hogy valamennyi nemzetiség anyanyelvének és kultúrájának ápolására igényelhetette az adott normatív támogatást a programot biztosító intézmény, míg az “etnikai” csoportba tartozó cigányság “differenciált, egyéni vagy csoportos felzárkóztatást” kaphatott ezért a támogatásért. Vagyis már a kisebbségi törvény 1993-as megalkotását megelőzően beemelték a cigányságot a nemzetiségeknek járó oktatási szolgáltatási körbe, azonban míg valamennyi kisebbségnek joga volt nemzeti identitásának megőrzésére az iskolarendszerben, addig a cigányság ennek keretében elsősorban társadalmi hátrányai leküzdésére kaphatott segítő szolgáltatásokat. 1991-ben született olyan minisztériumi módosítás, mely a felzárkóztatás mellé beemelte a nemzeti identitás fejlesztését a cigány tanulók esetén, ez a napi gyakorlatban kevésbé jelent meg (FORRAY, 1993). A későbbiekben született tartalmi szabályozó rendelet („cigány felzárkóztató oktatás” néven) már részletesen leírta, hogy a cigányság esetén a két fő terület (felzárkóztatás, identitáserősítés) alá milyen kötelező és választható szolgáltatások sorolhatók. Az azonban továbbra is probléma volt, hogy a nemzeti-etnikai kisebbségi jogok biztosítása helyett valójában társadalmi problémát kívánt megoldani ez az oktatási szolgáltatás. A szakmai érvek hatására ezt a szabályozót 2000-ben megváltoztatták (az elnevezés „cigány nemzetiségi oktatás” lett), azonban tartalmában nem változott, így továbbra is alapvetően a felzárkóztatást célozta. E szabályozó mentén elvárt iskolai programokat elkülönített csoportoknak lehetett nyújtani, mint nemzetiségi oktatást, ezzel azonban még a nyitottabb szemléletű intézmények is kénytelenek voltak szegregált foglalkozásokat működtetni. És bár a legfontosabb oktatási szabályozók között (Nemzeti Alaptanterv – NAT) megjelent a multikulturális nevelés lehetősége, mely integrált csoportban valósítható meg, azonban erre csak rövid ideig és rendkívül alacsony támogatás járt. Vagyis maga az

¹⁷ 1990. évi CIV. törvény alapján

oktatáspolitikai alakította ki, tartotta fent továbbra is – a decentralizált rendszer ellenére – szabályozókon és a finanszírozáson keresztül a kevés eredménnyel járó szegregált oktatási formákat.

Ha tartalmában is megvizsgáljuk a nemzetiségi oktatási szolgáltatási körbe bevont „cigány felzárkóztató oktatást”, akkor láthatjuk, hogy olyan elemeket várt el, melyek között nagyobb részt hátránykompenzáló, kisebb részt cigány/roma identitást erősítő pedagógiai szolgáltatásokat találhatunk. Vagyis egyszerre kezelte a program a szociális hátrány és a nemzetiségi oktatás kérdéskörét. A programra vonatkozó 2002-ben lezajlott országos vizsgálat azt mutatta, hogy a hátrányos helyzetű és cigány tanulókat tanító iskolák zöme igényelte ezt a támogatást, eredményességi mutatók is bizonyos szempontokból azonosíthatók voltak, azonban mindenképp fejleszteni kellett a programot, hogy valódi áttörést jelentsen a cigányság oktatásában (*JELENTÉS*, 2003).

Miközben a közoktatás nagy rendszerét a cigány felzárkóztató program „hatotta át” – nem igazán látványos eredménnyel –, addig a rendszerváltást követő időszak pedagógiai innovációi a cigány oktatási területen is megjelentek. Ennek egyik generálója a Soros Alapítvány, amely a nyolcvanas évek végétől mintegy 15 esztendőn keresztül jelentős forrásokkal támogatta a közoktatás megújulását, és azon belül kiemelten a roma oktatást (*HATÁSVIZSGÁLAT*, 2000). Soros György alapítványának támogatásból cigány tanulók iskolai sikerességét célzó közoktatási intézmények létrehozása tehető erre az időszakra. Így indult Pécsen a világ első roma nemzetiségi gimnáziumának (Gandhi Gimnázium) szervezése 1992-ben és a cigány középiskolai tehetséggondozó kollégiumnak létrehozása (Collegium Martineum) 1995-ben egy Pécshez közeli faluban. Mindkét intézmény azt a szembetűnő lemaradást kívánta pótolni, amely a cigányság érettségihez és felsőfokú végzettségéhez jutásában mutatkozott. Szintén az alapítvány finanszírozott olyan innovatív pedagógiák elterjesztését célzó országos programokat, melyek megújulást hoztak a cigány gyerekekkel foglalkozó közoktatási intézmények számára is. Így az amerikai tapasztalatokra épülő „Lépésről lépésre” (Step by step) program a családból az iskolába vezeti be a diákokat módszertanával enyhítve az áthidalhatatlannak tűnő különbségeket. Vagy a Hálózati program, mely keretében többszáz olyan pedagógus jutott el modellértékű intézményekbe Freinet, Montessori és Waldorf pedagógiát tanulni, akik alapvetően cigány gyerekekkel foglalkoznak. A Soros Alapítvány roma és hátrányos helyzetű fiatalok részére kiegészítő szolgáltatásokat is támogatott (nyári táborok, illetve évközi tanulmányi felkészítések), illetve

tanár-diák patrónusi rendszert vezetett be országos hatókörrel. Ez utóbbi tevékenységek iskolán kívüli civil szervezetek által működtetett, úgynevezett extrakurrikuláris intézményekből indultak (Amrita Egyesület, Józsefvárosi Tanoda), és további hasonló intézmények, jelenlegi nevükön „tanodák” létrejöttét (Khetanipe, Belső tűz, Faág Egyesület stb.) generálták. A tanár-diák patrónusi rendszer, illetve a többi tanodai – lelki, tanulmányi, kulturális és anyagi természetű – szolgáltatás szintén az érettségihez és felsőfokú végzettséghez való jutást segíti a hátrányos helyzetű és cigány diákok számára.

Összefoglalóan elmondható, hogy a rendszerváltást követő első évtized hátrányos helyzetű, elsősorban roma fiatalokra vonatkozó oktatási innovációt alapvetően a Soros Alapítvány támogatta, majd a jól működő innovációk begyűrűztek a közoktatásba, nevesített, támogatott formában a hazai, illetve Európai Unió forrással támogatva. Így például a roma diákok ösztöndíjazása állami támogatással már a kilencvenes évek második felétől megkezdődött, és ezt a rendszert vette át a később létrehozott Magyarországi Cigányokért Közalapítvány, melynek rövidített neve alapján ezt az állami támogatást röviden MACIKA ösztöndíjnak hívták. A rendszeres havi támogatás általános és középiskolás, valamint egyetemista roma diákok tanulását egyaránt segítette. Az állam mellett az EU-s csatlakozási források (PHARE) pályázati lehetőségei is a romákkal kapcsolatos civil tapasztalatok folytatását és elterjesztését támogatták. A Gandhi Gimnázium mintájára, annak továbbgondolásával 1997-ben létrehozott Roma Esély Középiskola (mely később Hegedűs T. András nevét vette fel), is EU-s támogatással indult. A több mint ötszáz diák szakmához, érettségihez jutását segítő kelet-magyarországi (Szolnok) intézmény fontos iskolai esélyt jelent a középfokon tanulni kívánó roma és hátrányos helyzetű fiatalok számára.

A rendszerváltást követő évtizedben a nehezen mozduló állami közoktatás, és az azt befolyásoló „hivatalos” oktatáspolitikai jelentős forrásokat fordított arra, hogy hagyományos eszközök és módszerek segítségével támogassa a cigányságot a közoktatás intézményeiben. E mellett elsősorban civil és EU-s támogatással kialakultak azok az innovatív kezdeményezések, melyek eredményeikkel a következő évtized oktatáspolitikai intézkedésekhez kipróbált mintákkal szolgáltak.

13.3. Helyzetkép és oktatáspolitikai a XXI. században

Az ezredfordulóra tehető két, cigányok számára fontos oktatási kezdeményezés egyike a Pécsi Tudományegyetemen elindult tanszék, mely célzottan romológiával foglalkozott. Az

egyedülálló felsőoktatási kezdeményezésben ma már romológus végzettséget tanári és bölcsész szakirányban egyaránt lehet szerezni. E mellett a tanszék komoly szerepet vállal a cigánysággal kapcsolatos tudományos életben is: kutatások valósít meg, könyveket ad ki, konferenciákat szervez. A tanszékhez közvetlenül kapcsolódik a Wlisslocki Henrik Szakkollégium, amely roma és romológia iránt érdeklődő diákok tudományos köre. Szintén szoros a kapcsolat az Oktatás és Társadalom Doktori iskola romológia elágazásával is, ahol elsősorban a romológia szakon végzett diákok tanulnak. A több mint tíz esztendeje tartó intézményfejlesztési folyamat a Pécsi Egyetembe ágyazva számtalan roma és nem roma hallgató számára nyújt tudományos lehetőséget romológia tárgy körben.

Az ezredforduló másik kiemelendő kezdeményezése a hátrányos helyzetűek Arany János Tehetséggondozó Programja. A Program minden megye valamely nagyhírű gimnáziumában és a hozzá kapcsolódó kollégiumban ötéves, érettségit adó képzést indított kiemelt támogatással hátrányos helyzetű fiataloknak. Az indulás évében kizárólag a kistéleplési származás volt a hátrányos helyzet tartalma, de a későbbiekben egyre toldott a program az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportok felé. Az Arany János Tehetséggondozó Program hatásvizsgálata azonban kimutatta, hogy „a tanulókról tehát egyértelműen kijelenthető, hogy annak ellenére, hogy gimnáziumuk más tanulóhoz képest nyilvánvalóan hátrányosabb helyzetűnek számítanak, a szülők iskolázottságát és foglalkozását tekintve többségük nem tartozik a leginkább hátrányos helyzetű társadalmi csoportokba” (FEHÉRVÁRI – LISKÓ, 2006).

Az ezredfordulót követően egyértelműen láthatóvá vált, hogy a rendszerváltást követően újraformálódó társadalom legfőbb vesztese a cigányság (KERTESI, 2000). A társadalmi hátrányból való kitörés egyik kulcsterülete egyértelműen az oktatás, azonban a cigányság iskolázottsági helyzetét továbbra is rendkívül nagy lemaradások jellemezték az ezredfordulón. Ennek hátterét vizsgálva az oktatáskutatók kimutatták, hogy az óvodáztatásból kimaradtak a cigány gyerekek, az általános iskolát sokan “eltérő tantervvel” kezdték meg, és a normál tagozaton tanulókat is a magas bukásarány és a lemorzsolódás jellemezte (HAVAS ÉS MTSAI, 2002). Középfokon elsősorban nem piacképes szakmákat választottak, és bár emelkedett az érettségit adó intézménybe jelentkezésük, azonban az érettségit szerzett cigány tanulók aránya jóval elmaradt a társadalmi adatoktól (LISKÓ, 2002). Mindezekből az is következett, hogy a felsőfokú intézményekben is alacsony számban tanultak cigány fiatalok.

2002-ben a kormányzati átalakulás nyomán formálódó új oktatáspolitikai is elindított egy olyan intézkedéssorozatot, mely több ponton eltért az addigi gyakorlattól. Elsőként olyan

rendeleteket alkottak, mellyel szétválasztották a hátrányos helyzetre és a nemzetiségi oktatásra vonatkozó szabályozókat (57/2002 és 58/2002 OKM rendelet). Vagyis az alacsony iskolázottságú és jövedelemviszonyú szülők gyermekeinek integrált nevelése során kívántak egy hátránykompenzáló (inkluzív) pedagógiai környezetet kialakítani (Integrációs Pedagógiai Rendszer – IPR néven). E mellett létrehozták a – szülői kérésre – igénybe vehető cigány nemzetiségi oktatást (kizárólag identitást erősítő elemekkel), bár a többi nemzetiségi programhoz képest csökkentett követelményekkel (ORSÓS, 2012).

A következő években az oktatáspolitikai további támogatási elemekkel bővült – elsősorban a hátrányos helyzetű diákokat célozva. Fokozatosan a közoktatás egészére, az óvodákra, majd az érettségit nyújtó középiskolára is kiterjesztették az általános iskolai integrációs programot (IPR). Vagyis 2008-ra már a közoktatás egésze igényelhetett olyan fejlesztési támogatást, mely a hátrányos helyzetűek integrációs felkészítését és képesség-kibontakoztatását szolgálja óvodai, iskolai keretben. 2012-ben már közel hetvenezer hátrányos helyzetű diák után igényeltek integrációs normatívát az ország legkülönbözőbb közoktatási intézménytípusában. Szintén 2008-tól nem csak az intézmények költségvetésében, hanem a pedagógusok bérpótlékában is megjelent a hátrányos helyzetűekkel való célzott foglalkozás. Mindehhez olyan Európai Unió-s fejlesztési források is járultak (HEFOP 2.1, TÁMOP 3.3), melyek a hátrányos helyzetűekkel foglalkozó intézményeket és pedagógusokat célozták sokmilliárdos fejlesztési forrással. Ezek a támogatási formák jelenleg is működnek. Meg kell említeni a jelentős forrással (induláskor 1 milliárd forint tőkével) rendelkező, magántőkével működő Csányi Alapítványt, amely felső tagozattól a diploma megszerzéséig kísér hátrányos helyzetű diákokat szolgáltatással.

A hátrányos helyzetűek szociális helyzetének javítását – az iskoláztatással közvetlenül összefüggő költségek csökkentésével, kiegészítésével több oldalról támogatta az oktatáspolitikai. Így például az óvodások ingyenes étkezést és szüleik beóvodázási támogatást kaptak. E mellett a hátrányos helyzetű óvodások számára kötelező biztosítani a férőhelyet. Az általános iskolai, majd a középiskolai étkezési térítési díjak is csökkentek a hátrányos helyzetűek számára, illetve ingyenes tankönyvre jogosultak.

Az iskolában elindultak az ösztöndíj programok (Útravaló) a Soros Alapítvány patronáló tanár-diák programjának tapasztalataira építve. Bár a támogatási rendszer folyamatosan átalakul, és forrásai szűkülnek, a 2011/2012. évi nyerteslista szerint az „Út a középiskolába”

programban 4800, az „Út az érettségihez” programban 2440, az „Út a szakmához” alprogramban 2337 tanuló kap mentortanárt és ösztöndíjat (www.wekerle.hu).

Középfokon is megerősítésre kerültek a támogatási források: 2005-től folyamatosan bővítették a hátrányos helyzetű középiskolásokat célzó Arany János Programot két további alprogrammal. Az új programok célcsoportja hátrányos helyzetű diákok, akik komplex pedagógiai szolgáltatást kapnak – fókuszálva a kollégiumi ellátásra. Így középfokon mintegy másfél ezer hátrányos helyzetű fiatal készül az érettségire, illetve a piacképes szakmára az ország különböző pontjain lévő középfokú intézményeiben és a hozzájuk kapcsolódó kollégiumban (www.ajp.hu).

A felsőoktatásban sok vitát kavart pozitív diszkriminációs intézkedések léptek életbe 2003-tól. Többletpontszámmal és mentorral támogatták a bekerülést és bentmaradást hátrányos helyzetűek esetén. A többletpontszám mind a mai napig érvényben van, sajnos éppen a szükséges tartalmi támogatás – segítő mentorok – maradt el az elmúlt években, nagy valószínűséggel pénzügyi okokból.

A közoktatás egészét, különösen 2006 után – a tartalmi és szociális jellegű támogatás mellett – áthatotta az esélyegyenlőség biztosításának elvárása, valamint a szegregáció megakadályozását célzó törvényi szabályozás is (Közoktatási törvény 66.§). Ebbe az intézkedéssorba illeszkedett az iskolán kívüli segítő intézmények, a tanodák megerősítése, hálózatuk kialakítása, vagyis az a próbálkozás, hogy e civil innováció (tanoda) miként illeszthető a közoktatás rendszeréhez. A későbbi mintául szolgáló tanodák (Amrita, Józsefvárosi, Faág stb.) civil erőből és elsősorban Soros alapítványi, illetve más civil támogatással indultak a kilencvenes évek második felében, majd 2001-2003-ig Európai Unió előcsatlakozási forrás kiemelt programjaként tudtak terjeszkedni, stabilizálódni. Ma a tanodák az általános iskolások segítségét elsősorban azért végzik, hogy sikeres középfokú előrehaladásukat már mielőbb megkezdjék, majd piacképes szakmát és érettségit szerezzenek. Vagyis az első tanodák a kilencvenes évek közepén inkább a roma értelmiség kialakulását támogatta tanulmányaik növelésével, míg a széleskörű elterjedés egyre inkább a hátrányos helyzet korábbi iskolafokokban történt kompenzálására helyezte a hangsúlyt.

A fenti oktatáspolitikai intézkedéssor mindegyike a hátrányos helyzetű tanulókra vonatkozott: alacsony iskolázottságú és jövedelemviszonyú szülők gyerekeire. A cigányság nagyobb része ma Magyarországon besorolódik a hátrányos helyzetű csoportba. Az oktatáspolitikai fenti

intézkedései éppen azért nem a cigányságot célozták, mert a társadalmi hátrányra kívántak reagálni, amit nem akartak a nemzetiségi hovatartozással azonosítani.

Meg kell említeni a cigányság iskolázottságának növekedését, illetve a cigány értelmiség kialakulását célzó egyéb támogatásokat is. Így a már említett Európai Unió előcsatlakozási forrásokat (Phare), Open Society Institute (OSI) pályázatait, illetve a 2012-ben induló EU-s forrásokat a tanodák illetve a roma szakkollégiumok finanszírozására.

Láthatóan határozott szakmapolitikai szándék mentén kialakított komplex oktatási esélyegyenlőségi programok elindítására került sor az utóbbi 10 esztendőben, azonban a hátrányos helyzet és a cigányság éles lehatárolása, valamint a sokrétű oktatási programok nem jelentettek teljeskörű megoldást a cigányság iskolázottságának növelésében. Ennek elsősorban az áll a háttérben, hogy a többi ágazat nem működött közre eléggé a problémák megoldásában (diszkrimináció, munkahelyhiány, lakhatási–telepi körülmények stb.), illetve a megkezdett fejlesztések eredményei hosszabb távon mutatkoznak.

13.4. Összegezés

Egyértelműen kimondható, hogy a rendszerváltást követő időszakra jellemző oktatási expanzió a hátrányos helyzetű és cigány családokból érkező diákok számára is magasabb iskolázottságot eredményezett. Azonban továbbra is jellemző, hogy az össztársadalmi adatokhoz képest nincs számottevő előrelépés. Sőt! A 2007 és 2010 között mintegy 1500 településen elkészített közoktatási esélyegyenlőségi helyzetelemzések alapján látható, hogy a hátrányos helyzetű családok gyermekei nagyobb eséllyel morzsolódnak le, haladnak lassabban és rosszabb eredményekkel. Vagyis célzott kiegészítő támogatásuk továbbra is fokozottan szükséges a méltányos oktatás biztosítása érdekében. Ehhez azonban az iskolázottságra ható valamennyi tényező átgondolására és komplex, folyamatos támogatásra van szükség.

14. Következtetések

Közelebb jutottunk-e feltett célunk, a cigány népesség megismeréséhez? Bizonyos társadalmi rétegek és csoportok más-más fogyasztói magatartást mutatnak a kommunikációs technológiák terén is, de ezek az összefüggések leginkább az általános makrotársadalmi megoszlásokkal függenek össze – iskolázottság, lakóhely, anyagi helyzet, munkahely, életkor, stb. Így elsőre úgy tűnhetett, a különböző ismérvek eltérő fogyasztói magatartását alkalmazhatjuk a cigány népesség fogyasztói szokásainak leírására is, de ez csak felületes feltételezés. Mint láttuk, ezek a különbségek az adott társadalmi mutatóval függenek össze, s nem az etnikus mivolttal. Ezért pont nem arra használtuk az összefüggéseket, hogy a cigányokról adjanak információt, mert nem az etnicitással összefüggő faktorokról van szó. Az adott fogyasztói magatartás épp úgy jellemez egy azonos nemű, hasonló jövedelmi helyzetű, iskolázottságú, azonos lakóhelyi körülmények közt élő, hasonló korú és foglalkozású, beosztású többségi társadalomhoz tartozó, vagy más kisebbséghez tartozó személyt, mint egy cigány embert.

Irodalomjegyzék

Berey Katalin (1991): A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése. In: Cigánylét. (Szerk.: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes) MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, pp. 114-126..

Bíró Boglárka, Cserti Csapó Tibor, Csánicz Szabolcs, Forray R. Katalin, Wilhelm Zoltán (1998): A dombóvári kistérség cigány lakosságának helyzete (Szakértői jelentés a Dombóvári Kistérségi Társulás számára). Kézirat 56 p.

Bognár Mária – Gordos Gyuláné (1995): A nyolcadik osztályos roma tanulók pályaválasztási szándékai. In: Új Pedagógiai Szemle, 1995/6. sz.

Borbély Anna (2001): A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. In: Cserti Csapó Tibor (szerk), Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6.) Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék, Pécs. 75-84.

Csalog Zsolt (1997): Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In: Periférián – Roma szociológiai tanulmányok. (szerk: Vajda Imre), Ariadne Kulturális Alapítvány, pp.194-224.

Cserti Csapó Tibor – Forray R. Katalin (1998): A cigány kisebbség iskolai oktatásának helyzete a Dombóvári Kistérségben. in: Iskolakultúra 1998/12. sz. pp. 37-44.

Cserti Csapó Tibor (2008): A civilek. In: A cigány / roma fiatalok munkaerőpiaci esélyei és a munkanélkülieket segítő nonprofit szervezetek szerepe az esélyek növelésében a Dél-Dunántúlon. (szerk: Forray R. Katalin) GypsyStudies – Cigány tanulmányok 20. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs 2008. ISBN: 978-963-642-238-7, ISSN: 1586-6262, pp: 123-154.

Cserti Csapó Tibor (1997): A cigányság társadalomföldrajzi viszonyai Somogy megyében. In: Földrajzi tanulmányok a pécsi doktoriskolából I. – A társadalmi-gazdasági aktivitás területi és környezeti problémái. (szerk. Tésits Róbert–Tóth József) JPTE, Pécs, pp.315-340.

Cserti Csapó Tibor (2000b): Cigány kisebbségi önkormányzatok és civil szervezetek vizsgálata. In: A pályakezdő cigány fiatalok munkaerőpiaci esélyei és a munkanélkülieket segítő nonprofit szervezetek szerepe az esélyek növelésében a Dél-Dunántúlon. PTE BTK Romológia Szeminárium, Pécs, pp.100-108.

Dupcsik Csaba (1997): Cigány háztartások jövedelmi viszonyai. In: Magyar Tudomány, 1997/6. sz. pp. 679-689.

Erdős Kamill (1958): A magyarországi cigányság. Magyar Néprajzi Közlemények III.

Farkas János (1996): Építészet-, település- és városszociológia. BME Szociológia Tanszék, Budapest

Fleck Gábor – Virág Tünde (1999): Egy beás közösség múltja és jelene. MTA PTI Regionális Kutatóközpont. Budapest.

Forray R. Katalin – Hegedűs T. András (2001): Oktatáspolitikai változások a cigány gyerekek iskoláztatásában. In Romák és oktatás (szerk. Andor Mihály) Iskolakultúra könyvek Nr. 8. pp. 13-30.

Forray R. Katalin – Hegedűs T. András (2003): Cigányok, iskola, oktatáspolitikai. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Forray R. Katalin (1993): A nemzetiségi-etnikai oktatás állami támogatása. Educatio 2. 223-231.

Forray R. Katalin (1998): A cigányság oktatásának egyes kérdései Európában. Magyar Pedagógia 98. évf. 1. szám 3.16.

Forray R. Katalin (2000): Pályakezdő cigány fiatalok munkavállalási lehetőségei. In: A pályakezdő cigány fiatalok munkaerőpiaci esélyei és a munkanélkülieket segítő nonprofit szervezetek szerepe az esélyek növelésében a Dél-Dunántúlon. PTE BTK Romológia Szeminárium, Pécs, pp.70-99.

Fraser, Sir Angus (1996): A cigányok. Osiris Kiadó, Budapest, 336 p.

Gere Ilona (2000): A cigányság munkaerőpiaci helyzete Magyarországon. In: A romák munkaerőpiaci helyzete Somogyban című konferencia összefoglaló kiadványa. Somogy Megyei Munkaügyi Központ, Kaposvár

Hablicsek László (1999): Néességfejlődés Európában és Magyarországon. In: Nánási Irén (szerk.): Humánökológia. Budapest, Medicina.333–356.

Hablicsek László (2000): Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. in: Cigánynak születni. Budapest, pp.243-276.

Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2002): Cigány gyerekek az általános iskolában. OKI – Új Mandátum Kiadó, Budapest

Havas Gábor – Zolnay János (2011): Sziszifusz számvetése. Beszélő. 6. <http://beszelo.c3.hu/print/1791> (A letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)

Havas Gábor (2008): Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Zöld könyv a magyar közoktatásért.

Havas Gábor (1999b): A kistelepülések és a romák. In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, pp. 163-204.

Hoóz István (1992): Baranya megye nemzetiségeinek jogállása, művelődésügyi és kulturális helyzete. Pécs

Huszóczy Miklós (1983): A cigány lakosság lakásgondjainak megoldásával kapcsolatos feladatokról és intézkedésekről. In: Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak? (szerk. Szegő László), Kozmosz Könyvek, Budapest, pp.270-283.

Janky Béla (1999): Lakóhely-változtatások a cigányok körében. In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, pp. 73-102.

Jelentés a magyar közoktatásról (2003): Szerk. Halász Gábor és Lannert Judit, OKI, Budapest

Kemény István – Havas G. Gábor (1996): Cigánynak lenni. Társadalmi riport 1996, (szerk: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György), Tárki – Századvég, Budapest., pp. 352-380.

Kemény István (1996): A romák és az iskola. In: *Educatio* 1996/1.

Kemény István (1998): A magyarországi roma (cigány) népességről. In: *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* (szerk.: Kovalcsik Katalin), Tanítók kiskönyvtára 9., Budapest

Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella (2004): A magyarországi cigányság 1971-2003. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

Kenrick, Donald (2005): *Cigányok a Gangesztől a Dunáig és a Temzéig.* Pont Kiadó. Budapest.

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1996): Cigány tanulók az általános iskolában. Helyzetfelmérés és egy cigány oktatási koncepció vázlat. In: *Cigányok és iskola.* *Educatio Füzetek* 3., Educatio Kiadó, Budapest

Kertesi Gábor (1995): Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1995/1. sz. pp. 30-65.

Kocsis Károly – Kovács Zoltán (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza. In: *A Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián.* MTA Budapest, pp. 13-20.

Kocsis Károly (1989): Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai. *Földrajzi Közlemények*, 1989/4. sz.

Kocsis Károly (1996): A népesség nemzetiségi és vallási tagozódása. *Földrajztanítás*, XXXVI. Évf. 1996/3-4. sz.

Kopp Mária–Skrabski Árpád–Szedmák Sándor (1998): A szociális kohézió jelentősége a magyarországi morbiditás és mortalitás alakulásában. In: *Népegészség, orvos, társadalom.* Szerk. Glatz Ferenc. MTA, Bp.

Kovalcsik Katalin – Sztanó Pál (1993): Püspökladányi cigány népdalok Hungarian Gypsy Folks Songs. Collected by Imre Csenki, Rudolf Víg and Pál Sztanó (Cassette with Booklet). Budapest (Hungaroton Classic Kft. MK).

Krémer Balázs (1998): Javaslatok és dilemmák a cigányság helyzetének javítását célzó fejlesztési terv(ek)hez. In: Tanulmányok “A cigányság társadalmi helyzetének javítását célzó hosszú távú stratégia alapkérdéseiről”, 88–115. p. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal/Európa Tanács

Kulcsár Kálmán (1981): Szociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Ladányi János – Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? Kritika Nr. 2. pp. 15-17.

Ladányi János (1997): A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. in: Periférián – Roma szociológiai tanulmányok. (szerk: Vajda Imre), Ariadne Kulturális Alapítvány, pp.309-332.

Lakatos Elza (2011) http://hvg.hu/itthon/20110202_uj_telepprogram_romak (2012.12.08)

Liskó Ilona (2002): Cigány tanulók a középfokú iskolákban. Új Pedagógiai Szemle Nr. 11. pp. 17-39.

Michael Sinclair Stewart (1994): Daltestvérek – T-Twins Kiadó, MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány.

Neményi Mária (1998a): „Két külön világ”. in: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. (szerk.: Kovalcsik Katalin), Tanítók kiskönyvtára 9., Budapest

Neményi Mária (1998b): Cigány anyák az egészségügyben. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal. Budapest

Neményi Mária (1999): Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében. in: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, pp.103-138.

Nemzeti és társadalmi felzárkózási stratégia – mélyszegénység, gyermekszegénység, romák (2011-2020): Budapest, 2011. november, KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság

Nemzeti és társadalmi felzárkózási stratégia – mélyszegénység, gyermekszegénység, romák (2011-2020) Budapest, 2011. november, KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság

Orsós Anna – Cserti Csapó Tibor (2013): A mélyszegénységben élők és a cigányok/romák helyzete, esélyegyenlősége. Támop, (kézirat)

Orsós Anna (2012): Metszéspontok. A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről (szerk) Forray R Katalin; Meleg Csilla; Kéri Katalin; Barakonyi Károly; Bárdossy Ildikó; Héjj Andreas. ISBN 978 615 5181 46 7 Kiadó: Virágmandula Kft.2012 <http://www.digitalbooks.hu/e-book/egyetemi-tankonyv/jegyzet/szociologia/a-beas-nyelv-megorzesenek-lehetosegeirol>

Orsós Anna (2007): A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. In: Bartha Csilla (szerk.): Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 266-293.

Papp Gyula (1982): A beás cigányok román nyelvjárása. JPTE Tanárképző Főiskola, Pécs. (Tanulmányok a cigány gyermekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból V.)

Pomogyi László (1995): Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Osiris – Századvég, Budapest, 299 p.

Pomogyi László (1997): Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. in: Periférián – Roma szociológiai tanulmányok. (szerk: Vajda Imre), Ariadne Kulturális Alapítvány, pp.61-74.

Prónai Csaba (2004): A magyarországi cigányok egészségi állapota a XX. század utolsó évtizedében. In: Kisebbségkutatás, 4.sz.

http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2000_04/cikk.php?id=350

Puporka Lajos – Zádori Zsolt (szerk.) (1998): A magyarországi romák egészségi állapota. Roma Sajtóközpont, Világbank – Magyarországi Regionális Érdekképviselő NGO Tanulmányok 2. sz.

Réger Zita (1978): Cigánysztyálya, „vegyes osztály” – a tények tükrében, Valóság Nr. 21 pp. 77–89.

Réger Zita (1988): „A cigány nyelv: kutatások és vitapontok”. Műhelymunkák a nyelvészet és társadalomtudományok köréből. IV. Budapest, 155-178.

Réger Zita (2002): Cigány gyermekvilág. Olvasókönyv a cigány gyermekfolklorból. L'Harmattan Kiadó. Budapest.

Réger Zita–Kovalcsik Katalin (vendégszerk.) (1999): Acta Linguistica Hungarica. (46) 3-4; (Tanulmányok a cigány nyelvről, angol ny.)

Sánta Tibor (1999): Fájdalom és láz. Világunk (5): 8–10.

Saramandu, Nicolae (1997): Cercetări dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai românei: băiașii din nordul Croației. Fonetică și dialectologie, XVI, București. 7-130.

Solymosy József: A romák egészségi állapota Magyarországon. In: Egyenlőség, egészség és a roma/cigány közösség. Khetanipe Egyesület, 2007. 28-57. oldal – Tanszéki könyvtárban elérhető

Székely Éva (2008): A munkaadók. In: A cigány / roma fiatalok munkaerőpiaci esélyei és a munkanélkülieket segítő nonprofit szervezetek szerepe az esélyek növelésében a Dél-Dunántúlon. (szerk: Forray R. Katalin) Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 20. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.

Szirtesi Zoltán(1998): A cigányság egészségügyi helyzete Agroinform Kiadóház, Bp.

Szuhay Péter (1997): Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják. In: Magyar Tudomány, 1997./6. sz. pp.656-678.

Szuhay Péter (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, pp.139-162.

Tálos Endre (2002): A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In Kovalcsik Katalin (szerk.) Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Budapest. BTF-IFA-MKM. 295-303.

Tálos Endre (1998): A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. (szerk.: Kovalcsik Katalin), Tanítók kiskönyvtára 9., Budapest

Tóth Pál (1997): A falusi cigányság és az informális szektor. In. Magyar Tudomány, 1997/6. sz. pp.690-697.

Varga Aranka (2006): Multikulturalizmus – inkluzív oktatási rendszer. In Alapismeretek a romológiaasszisztens képzéshez In: (szerk. Forray R. K.) PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék

Varga Aranka (2010): Inkluzív társadalom és iskola. In: Esélyegyenlőség a felsőoktatásban 1. (Varga A. szerk.) PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék pp. 21-33.